

Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις

Ὁ πολιτιστικὸς διάλογος στὸν ἑτερογενῆ κόσμον

Ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης, τὸ 405 π.Χ., εἰς τὰ Λήναια, εἰς τὴν παράβασίν του εἰς τοὺς «Βατράχους», λέει, πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, «τὸν ἱερὸν χορὸν δίκαιόν ἐστι χρηστὰ τῇ πόλει, ξυμπαραινεῖν καὶ διδάσκειν»¹, ἐπαναλαμβάνει, ὅτι τὸ δράμα ἦταν διδασκαλία πρὸς τοὺς συμπολίτες του· ὅταν, ὅμως, ἐμφανίζεται σαφῶς ὡς πατριώτης καὶ ἐπισημαίνει τὶς πολιτικὲς ἐπιπτώσεις ἐκ τῆς νοθείας τοῦ νομίματος καὶ τῆς ἐκπτώσεώς τους ἀπὸ ἐνεργοῦς πολίτας εἰς ἀπράγμονας ἢ καὶ ἀχρείους, τοὺς ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν σὲ κάτι τὸ νέο στὴν προβληματικὴ πολλῶν ἐξ αὐτῶν· οἱ Ἀθηναῖοι τὸν γνώριζαν ἄριστα, ὅσοι ἐπιβίωσαν τὰ εἴκοσι ἕξι χρόνια τοῦ πολέμου, γιὰ τὴν ὀξύτατην σάτυρα καὶ τὴν καυστικὴν κριτικὴν, ἀλλὰ τὸν γνώριζαν ὡς εἰρηνόφιλο πάντα. Τώρα, τὸν ζοῦσαν ὡς θερμὸ πατριώτη καὶ κήρυκα τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως, μὲ οὐσιαστικὴ ὅμως ἐπισήμανση εἰς τὸν πολιτικὸν ρόλον τοῦ νομίματος. Κάτι ἄλλο σημαίνει ὁ ποιητής, ὄχι τόσο ἄγνωστο στὴν ἐποχὴν του, ὅσο στὶς μέρες μας.

Ὅταν ὁ Τιμαρίων, χίλια πεντακόσια χρόνια ἀργότερα -ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι τὸ ἴδιον πρόσωπον μὲ τὸν ἐπώνυμον ἥρωα τοῦ σατιρικοῦ δράματος τῶν ἀρχῶν τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος στὴν Κωνσταντινούπολη-, δημοσίευσε τὴν σάτιράν του, γνώριζε ἄριστα τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκας τῆς βασιλευούσης· πλάθει τὴν νέκυνιά του κατ' ἀπομίμησιν τῆς ὁμηρικῆς, μὲ πολλὰ κωμικὰ σκηνὰ καὶ περισσότερες δραματικὰς γιὰ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν πρωτεύουσαν· ἀνοίγει διάλογον μὲ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν μυθολογίαν ἀκόμη ζωηρότερον, ἐντάσσων ἀμφότερες στὴν καθημερινότητα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἐπισημαίνει τὸν ἐφησυχασμὸν τῆς καὶ τὴν ἀδράνειάν της, καθὼς καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἀνθρώπων τῆς γιὰ τὰ τρέχοντα προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ «Τιμαρίων» δὲν εἶναι τὸ μόνον δραματικὸν ἔργον τοῦ μεσαιωνικοῦ μας πολιτισμοῦ, προηγεῖται ὁ «Φιλόπατρις» καὶ ἀκολουθεῖ ὁ «Μάζαρις» καὶ ἄλλα, ἂν καὶ δὲν ἀφορᾷ τὸ πονημάτιόν μας ἢ ἀνάλυσιν τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἢ καὶ ἡ μελέτη τῆς λογοτεχνικῆς τῆς παραγωγῆς· οἱ πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς διαστάσεις τοῦ «Τιμαρίωνος» ἔλκουν τὴν προσοχὴν μας καὶ μᾶς προσφέρουν τὴν ἀφορμὴν γιὰ σύγκρισιν μὲ ἀντίστοιχα φαινόμενα τῆς ἐποχῆς μας. Τὰ ὑπόλοιπα ἀποτελοῦν ἀντικείμενον ἐρεύνης τῶν φιλολόγων καὶ τῶν ἱστορικῶν.

¹ Ὅρα, στήν σελ. 15, κατωτέρω, πληρέστερη παρουσίαση καὶ στίς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

Ο ρόλος τῆς μυθολογίας εἰς ἐκάστην ἐποχὴν προσδιορίζει, μᾶλλον καλύτερον οἴουδῆποτε ἄλλου κριτηρίου, τὰ ἦθη τῆς καὶ τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν τῆς ἀντιστοίχου κοινωνίας· ὅσο περισσότερο ζωντανές καὶ ἄμεσες εἶναι οἱ παρεμβάσεις τῆς στὴν καθημερινὴ ζωὴ, τόσο πιὸ ἐλεύθεροι γίνονται οἱ ἄνθρωποι τῆς, τόσο πληρέστερα τείνουν πρὸς τὸν πολίτη καὶ κατακτοῦν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ. Ἐὰν ἡ μυθολογία μετατρέπεται σὲ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς πολιτικῆς καὶ καθημερινῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, τότε οἱ πολῖτες τῆς, αὐτομάτως, γίνονται ἐλεύθεροι καὶ ἐνεργοὶ καὶ ἀποδέχονται ἢ μᾶλλον τείνουν πρὸς τὴν ἄμεσο δημοκρατία ὡς πολιτικὸν τοὺς σύστημα· παράδειγμα αἱ Ἀθῆναι καὶ οἱ πλείονες ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ μυθολογία στὴν κλασικὴ μας ἐποχὴ εἶχε ἐνεργὸ καὶ πολύπτυχο συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ὅλων καὶ σὲ ὅλες τῖς ἐκφράσεις τῆς· ζοῦσαν οἱ Ἕλληνες μὲ τὴν μυθολογία παροῦσα καὶ ἐπικοινωνοῦσαν συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως μαζί τῆς, σὲ ὅλες τῖς ἐνέργειες τῆς καθημερινῆς τῶν ζωῆς, ὅπως ἀποτυπώνεται στὸ σατυρικὸ δράμα, στὸν Ἀριστοφάνη καὶ στοὺς ἄλλους κωμικοὺς ποιητές, ἀλλὰ καὶ στὴν τραγωδία καὶ στὶς δημηγορίες τῶν πολιτικῶν τοὺς ἡγετῶν καὶ πολὺ περισσότερο στὴν διακόσμηση τῶν ναῶν τῶν. Ἡ πολυποίκιλη αὐτὴ ἐπικοινωνία τῶν πολιτῶν μὲ τὴν μυθολογία τοὺς, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου, ἐπλασε τῖς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν ἰδίων μὲ τοὺς θεοὺς τοὺς· δὲν εἶχαν μεγάλες διαφορὲς οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοὺς, ἐκτὸς ἀπ’ τὴν ἀθανασία τῶν τελευταίων, ἀλλὰ πάντα μέσα στὰ ὅρια τῶν θεσμῶν τοὺς, ὅπως ἀντίστοιχοι θεσμοὶ ἴσχυαν καὶ γιὰ τοὺς κοινούς θνητούς, τοὺς βροτούς.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν «Ὀδύσειαν» ἀπ’ τὸν ἀοιδὸν Φῆμιον τῆς ἱστορίας τῶν δεσμῶν τοῦ Ἡφαίστου στὴν σύζυγό του Ἀφροδίτη καὶ στὸ θεὸ τοῦ πολέμου Ἄρη, ὅταν τοὺς συνέλαβε, πάνω στὴ συζυγικὴ του κλίνη σφιχταγκαλιασμένους, εἶναι ἐπίκαιρη πάντα στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ, ὄχι μόνο στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ στὶς μέρες μας². τὴν διηγοῦνται οἱ γαργιάδες, μαζί μὲ τὰ ἄλλα παραμύθια στὰ ἐγγόνια τοὺς. Δηλαδή, στὴν πραγματικότητά δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ τὴν διηγοῦνται, ὅπως καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας στὴν ὁποία ἔχουν ἐνσωματώσει πολλὰ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, τοὺς μηδικούς πολέμους, τὸν Περικλῆ, τὸν Σωκράτη, τὸν Μεγαλέξανδρο καὶ τὴν Πόλη. Τὴν ἄλλη στιγμὴ, ἔπαιρναν, καὶ παίρνουν ἴσως, ἀλλὰ ὅπωςδῆποτε μᾶς ἔπαιρναν στὰ παιδικὰ μας χρόνια ἀπ’ τὸ χέρι καὶ μᾶς πήγαιναν στὴν ἐκκλησία· στὸ μυαλό τοὺς, στὴν ἀντίληψή τοὺς γιὰ τὸν κόσμον –καὶ ἀναφέρομαι γιὰ ὅσους μεγάλωσαν χωρὶς τὸ ραδιόφωνο καὶ τὴν τηλεόραση, ὅπως μεγάλωσαν ὅλες οἱ γενιές μας ἐπὶ χιλιάδες χρόνια- τὰ εἶχαν ἀδιάσπαστα

---

² Ὅρα, στὶς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 8.

ένωμένα αὐτὰ τὰ δύο, τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ τὰ μετέφεραν αὐτούσια στὰ ἐγγόνιά τους. Στους χαλεπούς χρόνους τῆς ἱστορίας μας μάλιστα, μὲ τὶς ἀδιάκοπες ἐπιδρομὲς βαρβάρων κατακτητῶν, οἱ γιαγιάδες διαφύλαξαν καὶ ἔθρεψαν τὶς ρίζες τῶν παραδόσεών μας· τὶς περισσότερες φορὲς μέσα σὲ σπηλιές, μὲ λίγη φωτιὰ στὴ μέση, ἐλάχιστα λάχανα γιὰ φαγητὸ ἢ τραχανᾶ στὸ μισοσπασμένο τσουκάλι, ἂν εἶχαν, καὶ τὰ μικρὰ κουρελιασμένα ὀλόγυρα, ὀλότελα μόνες, ἴσως μὲ ὄσους γέρους εἶχαν ἐπιζήσει, τραυματισμένους τοὺς περισσότερους· οἱ ἄντρες ὅλοι σχεδὸν εἶχαν σκοτωθεῖ σὲ μάχες ἢ ἀποκεφαλισθεῖ κι οἱ περισσότερες γυναῖκες εἶχαν συρθεῖ κυριολεκτικὰ ἀπ' τὰ μαλλιά σκλάβες, μακρὰ ἀπ' τὰ παιδιά τους, στὰ χαρέμια ἢ στὰ σκλαβοπάζαρα. Ἡ ἀναφορὰ ἀποτελεῖ ἐλάχιστο φόρο τιμῆς σὲ ὅλες αὐτές, ὅσες διασφάλισαν τὴν ἐπιβίωση τοῦ γένους...

Ὅταν ἡ μυθολογία ἀποκοπεῖ ἀπ' τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ὅποιου λαοῦ, αὐτομάτως ἀλλάζει καὶ ἡ πολιτικὴ του πρακτικὴ· ἀναδύονται μέσα του οἱ ἐξαρτήσεις ἀπ' τὴν ἀνώτερη δύναμη, τὴν ὅποια ἀνώτερη δύναμη, οἱ ὁποῖες τὸν ὀδηγοῦν στὴν ἀποδοχὴ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως κάθε μορφῆς· ἡ πίστη στὸ θεό, στὸν ὅποιο θεό, εἶναι ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο καὶ ἐκπηγάζει ἀπ' τὴν παρατεταμένη παιδικὴ του ἡλικία, ἀλλὰ οἱ διαστάσεις τῶν ἐξαρτήσεων του ἀπ' τὸν θεό του ἢ τοὺς θεοὺς του διαμορφώνονται ἀπ' τὶς σχέσεις του μαζί του ἢ μαζί τους ἀπὸ ποιοτικῆς καὶ ποσοτικῆς πλευρᾶς³. Ὅταν οἱ σχέσεις ἐκπίπτουν ἢ ἀνάγονται σὲ αὐστηρὰ πλαίσια ἐκτελέσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐπιταγῶν του, τότε αὐτομάτως ἐκπίπτει ὁ ἐλεύθερος πολίτης σὲ ἀπράγμονα, ἀχρεῖο ἢ δοῦλο, μονοσήμαντο, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐποχὴ· ὅποτε ἡ μυθολογία ἀπολιθώνεται καὶ γίνεται Λόγος τοῦ Θεοῦ ἢ ὀρθὸς λόγος τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς ὅποιας ἰδεολογίας ἀναλόγως· ὅταν ἡ πίστη ἔχει ἀπολιθωθεῖ σὲ δόγματα ἱερά ἢ ἐπιστημονικά, τότε ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ, ἀφυδατώνεται καὶ συρρικνώνεται σὲ σταθερὲς καὶ πάγιες σχέσεις, τυποποιημένες ἀπὸ κάθε μορφῆ. Εἶναι ὁ μονοσήμαντος ἄνθρωπος.

---

³ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι, 1993, σελ. 133-4, ὁ. ἀ. «Νόμους τὰς ὠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 29, κ. ἐ.

Ὁ ἐφησυχασμὸς τῆς ἐξουσίας

Ὅταν ἔγραφε τὴν σάτιρά του ὁ Τιμαρίων, παρ' ὅτι εἶχαν ἀρχίσει οἱ Σταυροφορίες καὶ εἶχε γίνῃ ἡ εἰσβολὴ τῶν Σελτζούκων Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσία -ἄλλωστε εἶδε στὸν Ἄδη τὸν Ρωμανὸ τὸν Διογένη ὑποφέρειν αἰωνίως ἀπ' τὴν τύφλωσή του-, καὶ τῶν Νορμανδῶν στὴν Ἑλλάδα, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἀντιληφθεῖ, ὁ ἴδιος, ὁ κόσμος του, τὶς ριζικὲς ἀλλαγές στὸν περίγυρο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας· γράφει σὰν νὰ εἶναι ἀκόμη κοσμοκράτειρα καὶ ἀποπνέει τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐφησυχασμοῦ, μὲ κάποιες αἰχμὲς μόνο, στὴν βασιλεύουσα καὶ στὸν κάτω κόσμον. Παρ' ὅλο ὅτι παρέμεινε ἡ Κωνσταντινούπολις τὸ κέντρο τοῦ κόσμου καὶ τὸ νόμισμά της, ὁ σόλιδος, τὸ σόλδιον λαϊκώτερον,, παρὰ τὴν νόθευσή του ἀπ' τὸν Κωνσταντῖνο Μονομάχο, τὸ κύριο νόμισμα ὡς τὶς Ἰνδίες, ἡ ἰσορροπία δυνάμεων εἶχε ἀλλάξει ἄρδην· ὀλίγα χρόνια πρὶν ὁ Ἀλέξιος Α' ὁ Κομνηνὸς μετὰ δυσκολίας εἶχε ἀποκαταστήσει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἰσχὺν τοῦ κράτους, ἀλλὰ εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν ἀπώλεια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ προπυργίου τῆς αὐτοκρατορίας στὸ Μεσαίωνα, καὶ τῶν κτήσεών της στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα, στὴν Νότια Ἰταλία καὶ στὴ Σικελία, ἂν καὶ εἶχε διατηρήσει κάποιες ἐπαρχίες τῆς σημερινῆς Συρίας. Αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν οὔτε ὡς μνεῖα στὴν τόσο ἐπικαίρη κατὰ τὰ ἄλλα σάτιρα μὲ τὰ πολλὰ ἀντίγραφα της, δηλαδὴ τὶς πολλὲς ἐκδόσεις της θὰ λέγαμε σήμερα· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς δὲν τὰ εἶχαν ἀντιληφθεῖ οἱ ἰθύνοντες καὶ ἡ πνευματικὴ ἡγεσία.

Ὀλίγες δεκαετίες πρὶν εἶχαν συμβεῖ ὀρισμένα γεγονότα, μὲ βαθεῖα ἐπιρροὴ στὴν πορεία τῶν εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων· τὸ 1077 στὴν Κανόσσα τῆς Αἰμίλιας Ρομάνας, ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Στ' ταπείνωνε κυριολεκτικὰ τὸν βασιλέα τῆς Γερμανίας, Ἐρρίκο τὸν Δ', καὶ ἐπέβαλε τὴν ἐξουσία του στὰ χριστιανικὰ κράτη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὁ φιλόδοξος ἡγέτης τοῦ γερμανικοῦ βασιλείου εἶχε διεκδικήσει τὸ δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ τῶν ἐπισκόπων στὴν ἐπικράτειά του· ὁ πάπας τοῦ ἀρνήθηκε τὴν χάρη καὶ αὐτὸς ἀποφάσισε τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον του γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀπόψεώς του· πέρασε τὶς Ἄλπεις, ἀλλὰ οἱ ἄνδρες του παρέλυσαν ἀπ' τὶς ἀπειλὲς γιὰ τὴν μετὰ θάνατο ζωὴ τους στὴν Κόλαση καὶ ἀρνήθηκαν νὰ πολεμήσουν μὲ τὸν ἐλάχιστον στρατὸ τῆς Ἁγίας Ἐδρας, ὅποτε ἀπέμεινε μόνος. Στὴν Κανόσσα ὁ πάπας τὸν ἄφησε ἐπὶ τριήμερον στὸ χιόνι, μὲ μία γούνα ἀρκούδας, πρὶν τὸν δεχθεῖ καὶ ἀποδεχθεῖ τὴν μετάνοιά του, γιὰ τὴν ἰδέα τῆς προσβολῆς τοῦ ποντίφηκος. Ταπεινωμένος καὶ ὑποτακτικὸς ἀπέναντι στὸν πάπα ἐπέστρεψε στὴν Γερμανία.

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ νέου καὶ δυναμικοῦ βασιλέως ἔγινε πρὶν ἀκόμη λάβῃ τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος τῆς, καθιερωθείσης πρακτικὰ μετὰ τὸ πρῶτον σχῆμα ἀγίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους· ἀφοῦ

ξεπάγιασε, μόνος του και γυμνός στην καταχωνισμένη πλαγιά, πήρε την άφεση αμαρτιῶν ἀπ' τὸν ποντίφηκα καὶ ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ πάπας ἐξασφάλισε γιὰ τὴν Ἁγία Ἐδρα, μὲ τὴν τολμηρὴ του ἐκείνη πράξη καὶ μὲ ἐλάχιστες στρατιωτικὲς δυνάμεις, τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία του στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη· ἕξη χρόνια πρὶν, τὸ 1071, ὁ Νορμανδὸς ἡγέτης *Ροβέρτος Γυσκάρδος*, ἤτοι πανοῦργος, μὲ ἐλάχιστους ἄνδρες, ἀλλὰ μὲ τὴν ἱερὰ ἐπιφοίτηση τῆς *Ρώμης*, ὀλοκλήρωσε τὴν κατάκτηση τῶν ἐλληνικῶν κτήσεων τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ ὀλοκλήρου τῆς Σικελίας. Τὸ ἀκμαῖον ἄλλοτε ἀπ' τὸ 827 σουλτανάτο τῆς Σικελίας, ὅταν εἶχε ἀποσπασθεῖ ἀπ' τοὺς *Βυζαντινούς*, εἶχε παρακμάσει· τριάκοντα ἔτη περὶπου πρὶν, τὸ 1038, ὁ γενναῖος στρατηγὸς *Γεώργιος Μανιάκης*, τῆς φρουρᾶς τοῦ *Βουλγαροκτόνου*, εἶχε ἀνακαταλάβει τὴν Νότιο Ἰταλία καὶ σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν Σικελία, ἀλλὰ ἀνεκλήθη ἀπὸ διαβολὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Τὸ χαλιφάτο τῆς Σικελίας οὐδέποτε συνῆλθε ἀπ' τὶς κατακτήσεις τοῦ Μανιάκη κι ἔπεσε ὡς ὠριμο φρούτο.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, τὸ 1066, ἕνας ἄλλος Νορμανδὸς ἡγέτης, ὁ *Γουλιέλμος* ὁ κατακτητῆς, συντρίβει τοὺς *Βίκινγκς* καὶ κατάλαμβάνει τὴν *Αγγλία*, θέτοντας τὶς βάσεις γιὰ τὸ μελλοντικὸ κράτος της· εἶχε μίᾶ διαφορὰ μὲ τοὺς ὁμοφύλους του τῆς Σικελίας, δὲν ἦταν τόσο ὑποτακτικὸς ἀπέναντι στὸν πάπα, ἴσως λόγω ἀποστάσεως, κι αὐτὸ μέτρησε μᾶλλον στὴν στάση τοῦ βασιλείου του, ὡς ἀπαρχὴ τῆς ἀμφισβητήσεως τῆς Ἁγίας Ἐδρας.

Τὸ ἴδιο ἔτος, 1071, συνέβη καὶ τὸ ἄλλο ἱστορικὸ γεγονὸς, ἡ ἥττα τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ τοῦ Διογένοϋ ἀπ' τὸν σουλτάνο *Ἀσλάν* τῶν *Σελτζούκων Τούρκων*, στὸ *Μαντζικέρτ* τῆς Ἀνατολίας, καὶ ἡ σύλληψή του ὡς αἰχμαλώτου· μίᾶ ἐβδομάδα μετὰ ὁ ἐλληνομαθὴς σουλτάνος τὸν ἄφησε ἐλεύθερο, μὲ τὴν συμφωνία τῆς πληρωμῆς ἀποζημιώσεως ἀπ' τὸ *Βυζάντιο* γιὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπ' τὰ ἐλληνικὰ ἐδάφη. Ἡ αὐλικὴ γραφειοκρατία καὶ ἡ κτηματικὴ ἀριστοκρατία, οἱ δυνατοὶ ὅπως λέγονταν, μὲ κορυφαῖο τὸν *Μιχαὴλ Ψελλό*, ἀπέρριψαν τὴν συμφωνία καὶ ἐκθρόνισαν τὸν Ρωμανό· ὁ *Ἀσλάν*, ἀθέτησε τὶς ὑποσχέσεις του καὶ εἰσέβαλε στὴν Μικρὰ Ἀσία, ἀπὸ ὅπου δὲν ἀποχώρησαν ποτὲ οἱ ἀπόγονοί του. Ὁ Ρωμανὸς συνελήφθη καὶ ἐτυφλώθη, ὅπως τὸν εἶδε ὁ *Τιμαρίων* στὸν Ἄδη.

Ἡ ἱστορική κριτική τῶν γεγονότων ἐνδιαφέρει κι ὄχι ἡ καταγραφή τους· ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν «Τιμαρίωνα» ἔχει σημασία, διότι μᾶς ἐπιτρέπει τὴν σκιαγράφηση τῶν ἀντιδράσεων τῆς κοινῆς γνώμης, ἢ μᾶλλον τῶν κατοίκων τῆς βασιλευούσης καὶ τῶν μεγάλων πόλεων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀπ' τὰ διαδραματισθέντα στὴν Κανόσσα. Στὴν πλουσιώτερη καὶ μεγαλύτερη πόλη τοῦ κόσμου ἡ ἀνάγνωση τῶν σατιρικῶν ἔργων ἦταν εὐχάριστη καὶ ἀρκετὰ διαδεδομένη στὸν πληθυσμὸ τῆς· τὸ ποσοστὸ τῶν ἐγγραμμάτων πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ὑψηλὸ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ὄχι μόνο σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐποχὴ τους, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλες. Ὁ Ἄδης εἶναι ὁ ὀμηρικὸς κάτω κόσμος, ὁ ἐλληνικὸς, μὲ ἐλάχιστα κοινὰ σημεῖα μὲ τὸν χριστιανικὸ Οὐρανὸ ἢ Παράδεισο ἢ Κόλαση· ἡ συμμετοχὴ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Θεοφίλου στοὺς δικαστὲς τοῦ Κάτω Κόσμου, μαζί μὲ τὸν Μίνωα καὶ τὸν Αἰακό, εἶναι χαρακτηριστικὴ· δηλαδή, οἱ ἀναγνώστες ἀποδέχονται τὴν πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰδωλολατρῶν ὡς δικαστῶν, ἐνῶ ἐπισήμως εἶναι καταδικασμένοι ἀπ' τὴν ἐκκλησία, μὲ μοναδικὴ παρουσία τὸν εἰκονομάχο αὐτοκράτορα ἀνάμεσά τους, ὡς μειοψηφία, καὶ δὲν ἐνοχλοῦνται. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Θεοφίλου ἔγινε, ἐπειδὴ ἦταν δίκαιος, παρὰ τὸν ἀσπασμὸ τῆς εἰκονομαχίας κι ἄφησε μεγάλο πλοῦτο στὰ ταμεῖα τῆς αὐτοκρατορίας:

Ἀλλὰ μὴδὲ τοὺς ἑλληνοθρήσκους δικαστὰς δέδιθι· λίαν γὰρ εἰσι τοῦ δικαίου περιεχόμενοι· ἐφ' ᾧ καὶ πρὸς τὸν δικαστικὸν θρόνον ἀνήχθησαν. τό γε μὴν ἐξηλλαγμένον τῆς θεολογίας τῶν ἐπιδίκων, οὐδὲν πρὸς αὐτούς· αἰνεῖται γὰρ τῷ βουλομένῳ τῆς οἰκείας, ὡς βουλευτὸν αἰρέσεως ἔχουσιν. ἀλλ' ὅμως τῆς τῶν Γαλιλαίων δόξης ἐπὶ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διαδραμούσης καὶ πᾶσαν τὴν Εὐρώπην κατασχούσης, τὰ πολλὰ δὲ καὶ τῆς Ἀσίας, ἔδοξε τῇ προνοίᾳ καὶ τοιοῦτόν τινα καθίσει τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι τούτοις δικασταῖς συνέδρον. καὶ νῦν Θεόφιλος, ὅς ποτε βασιλεύσας ἐν Βυζαντίῳ, συνθεμιστεύει τούτοις, καὶ οὐδὲν τι ψήφισμα βεβαιοῦται, μὴ κακείνου συγκατανεύσαντος. οἶσθα δὲ ἀκηκόως ἐκ τῶν ἱστορουμένων περὶ ἐκείνου, ὡς λίαν δικαιοτάτος ἦν.⁴

Μακρὰ ἡ παρέκβαση, ἀλλὰ ἄκρως ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πίστεως καὶ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν μορφωμένων στρωμάτων τῆς αὐτοκρατορίας, διότι μᾶλλον κυκλοφόρησε παντοῦ τὸ σατιρικὸ δρᾶμα, ὅπως καὶ στὴν ἐπαρχία· ἡ ἐλληνικὴ μυθολογία δὲν ἦταν μόνο εὐρύτατα διαδεδομένη στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ ἀναπόσπαστα δεμένη

⁴ «Τιμαρίων», κεφ. 29, στ. 724-736, μετάφραση δική μου.

μὲ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ στὶς χειρότερες μέρες τῶν μεγάλων αἰρέσεων καὶ τῶν σκληρῶν συγκρούσεων μεταξύ τους, οὐδέποτε γενικεύθηκαν σὲ ὀλοκληρικὸ πόλεμο, ὅπως ἔγινε τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Εὐρώπη· ἀποκορύφωσή του ἦταν ὁ τριακονταετῆς πόλεμος καὶ ἡ ἐξολόθρευση τοῦ ἐνὸς τρίτου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γερμανίας τῆς ἐποχῆς, ὡς κυρίου θεάτρου τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, μὲ τὴν σαφέστατη ὀριοθέτηση τῶν περιοχῶν τῶν δύο δογμάτων⁵. ἡ ὀριοθέτηση στὸ Βυζάντιο ἔγινε περισσότερο γιὰ ἱστορικοὺς λόγους, καθὼς ὁ ἀρειανισμὸς καὶ οἱ αἰρέσεις τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος εἶχαν τὶς ρίζες τους στὶς ἀφρικανικὲς καὶ ἀσιατικὲς ἐπαρχίες, μὲ ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὸν μανιχαϊσμὸ⁶, ἀλλὰ δὲν ἀρμόζει στὸ ἀντικείμενό μας ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυσή τους· ἀκόμη καὶ στὴν εἰκονομαχία, τὴν αἵρεση μὲ τὶς χειρότερες ἐπιπτώσεις στὴν αὐτοκρατορία, πάλιν δὲν σημειώθηκαν γεωγραφικὲς ὀριοθετήσεις. Ὁ ἐκ Σμύρνης Θεόδωρος σοφιστής, πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ καθηγητῆς του, τὸν ξεναγοῦσε τὸν Τιμαρίωνα, τὸν ἄριστο τῶν φοιτητῶν του, «κάλλιστε φοιτητῶν»⁷, καὶ τοῦ ἐξηγοῦσε τὴν σύνθεση τῶν δικαστῶν τοῦ Κάτω Κόσμου, ὅποτε δὲν εἶχε τίποτε νὰ φοβηθεῖ:

Ἀλλὰ μὴ φοβᾶσαι καθόλου τοὺς ἐλληνόθρησκους δικαστές· ἀγαποῦν αὐτοὶ πολὺ τὴν δικαιοσύνη, εἶναι πολὺ δίκαιοι· διὰ τοῦτο καὶ προήχθησαν στὸν δικαστικὸ θρόνο. καὶ ἡ διαφορὰ τῶν θρησκευτικῶν ἀπόψεων ὅσων δικάζονται, δὲν ὑπολογίζεται ἀπὸ αὐτούς· εἶναι ἀποδεκτὸ ἀπ’ αὐτούς, ὅπως ὁ δικάζομενος ἔχει, ὅποιες ἐπιθυμεῖ, θρησκευτικὲς πεποιθήσεις. ἀλλὰ ὅμως ἐπειδὴ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ τῶν Γαλιλαίων δόξα, ἔχει ἐξαπλωθεῖ σὲ ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένη καὶ ἔχει ἐπικρατήσει σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἀσίας, ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀπ’ τὴν θεία πρόνοια καὶ κάποιος ἀπ’ τὴν θρησκεία αὐτὴ νὰ παρακάθεται ὡς σύνοδος μὲ αὐτούς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας δικαστές. καὶ τώρα ὁ Θεόφιλος, ὁ ὁποῖος βασίλευε κάποτε στὸ Βυζάντιο, δικάζει μαζί μὲ αὐτούς, καὶ καμμία ἀπόφαση δὲν ἐπικυρώνεται, ἐὰν δὲν συμφωνήσῃ κι αὐτός. γνωρίζεις ἄλλωστε, ὅπως ἔχεις ἀκούσει ἀπ’ τὴν ἱστορία γιὰ αὐτόν, ὅτι ἦταν πάρα πολὺ δίκαιος.

Ἡ ἰσότης στὶς σχέσεις τῶν δύο θρησκειῶν εἶναι ἐμφανέστατη, παρὰ τὴν παραφιλολογία γιὰ θρησκευτικὸ καθεστῶς στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ· ἕνα

⁵ Ὅρα, », στὶς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ’ τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ σελ. 33, κ. ἐ., «Εὐαγγελικὴ καὶ βιβλικὴ παράδοση», σελ. 36, κ. ἐ.

⁶ Ὅρα, «Ἀπ’ τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 20, κ. ἐ., «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 28, κ. ἐ.

⁷ «Τιμαρίων», κεφ. 24, στ. 601.

δὲν μᾶς διευκρινίζει ὁ Θεόδωρος ὁ Σμυρναῖος, ἢ μᾶλλον καλύτερα, ὁ Τιμαρίων, τὸ ποιοῖ ἔκριναν τὴν συμμετοχὴ καὶ τοῦ Θεοφίλου μεταξὺ τῶν δικαστῶν τοῦ Ἄδου· «ἔδοξε τῇ προνοίᾳ», γράφει, ἀλλὰ ποιανῆς πρόνοια; τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἢ τῆς χριστιανικῆς· ἡ διατύπωση δείχνει ὅτι μᾶλλον τὴν πρώτη ἔννοεῖ κι αὐτὸ καταλάβαιναν καὶ οἱ ἀναγνώστες του. Πότε; τὴν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν. Αὐτὸ χρειάζεται ὑπογράμμιση, ὅταν εἶχαν ἀρχίσει οἱ μαζικὲς θηριωδίες τῶν Σταυροφόρων στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, ἔστω κι ἂν δὲν τὶς μνημονεύει ὁ ποιητής, ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶχαν πάρει ἔκταση, ὅπως συνέβη λίγα χρόνια μετὰ. Ἀλλὰ ἂς ἐπανέλθουμε στὸ θέμα μας. Ὁ Τιμαρίων τηρεῖ ἴσες ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν, ἂν καὶ στὸν κάτω κόσμον ὑπερτεροῦν τὰ ἑλληνικὰ στοχεῖα, ἀλλὰ μὲ τρόπο πιὸ ἐπίγειο ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἀκόμη καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουκιανοῦ, τὸν ὁποῖο πολλοὶ θέτουν ὡς πρότυπο τοῦ συγγραφέως..

Ἡ Κόλασις -ὡς ἔννοια ἀκόμη καὶ μὲ τὴν πλατωνικὴ μορφή τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς «Πολιτείας», μὲ τὴν ὁποία κλείνει καὶ ἡ πληρέστερη πραγματεία ὀλοκληρωτικῆς ἐξουσίας στὴν ἱστορία, καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ Ἡρόδου τοῦ Ἀρμενίου-, ἀπουσιάζει· δηλαδή, ὁ ἀπλὸς ἀναγνώστης, ὁ σχετικὰ μορφωμένος σύγχρονός του, παραδεχόταν ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἡ αὐστηρὴ καὶ ἀπόλυτη τιμωρία τῶν ἁμαρτωλῶν, ἀλλὰ οὔτε, κι αὐτὸ ἴσως εἶναι πιὸ σημαντικό, ὁ Παράδεισος· ἡ ζωὴ στὴν γῆ, στὸν πάνω κόσμον, εἶναι πάντα προτιμότερη. Ἡ διαφορὰ κρίνεται μὲ τὴν «Θεῖα Κωμῶδια», ἡ ὁποία ἐγράφη διακόσια χρόνια περίπου ἀργότερα καὶ στὴν ὁποία ἡ Κόλασις, τὸ Καθαρτήριον καὶ ὁ Παράδεισος εἶναι παρόντα στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Ἰταλῶν· κι ἔμειναν παρόντα ἐπὶ μερικὸν αἰῶνες ἀκόμη στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ διαμόρφωσαν τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων της, μὲ τὸν διαρκῆ φόβο τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς ἢ τῆς δεσμεύσεώς τους στὴν ὁποία ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη. Ὁ Δάντης θεωρεῖται ὁ γενάρχης τῆς νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ ὁ πρῶτος μεγάλος συγγραφέας σὲ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα κι ὄχι στὴ λατινικὴ, ἐνῶ εἶναι καὶ ὁ πρωτεργάτης τῆς ἰταλικῆς γλώσσας⁸.

---

⁸ Ὅρα στὶς «ἀναλύσεις», «Νόμους τὰς φῶδας ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 32, κ. ἐ.

Ἡ καθημερινή πρακτική τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς, κι ἄς ἀποφύγουμε τὸν ὄρο καθημερινή πολιτική πρακτική δι' εὐνοήτους λόγους, ἐνδιαφέρει ὁ Τιμαρίων δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπ' τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας, μὲ πρῶτον τὸν Μεγάλον Βασίλειον καὶ τὴν ὁμιλία του, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», καὶ τὸν πατριάρχη Φώτιο· ὅταν ὁ μέγας ἑλληνιστῆς εἰς τὸ κήρυγμά του εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ἀνέφερε ὅτι, κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη, τὸ Σάββατο οἱ ἐργάτες στὰ αὐτοκρατορικά ἐργαστήρια ζήτησαν τέσσερα σόλιδα τὴν ἡμέρα, ἀντὶ τῶν δύο τοῦ ἡμερομισθίου τους, διότι ἔπρεπε νὰ θρέψουν καὶ τὶς δύο ψυχὲς κι ὄχι μόνο τὴν μία...Μεταφέρει στὸν κάτω κόσμον ὅτι πίστευαν οἱ συμπατριῶτες του στὸν πάνω· ἴδια ζωὴ ἔκαναν, εἶχαν δᾶδες γιὰ νὰ βλέπουν ἢ λυχνίες οἱ καλύτεροι, ἔτρωγαν, ὅπως ὁ εὐτραφῆς γηραλέος ἀπ' τὴν Μεγάλῃ Φρυγία, μὲ τὰ ἀποφάγια νὰ τρέχουν ἀπ' τὰ χεῖλη του καὶ τοὺς ποντικούς νὰ τὰ γλύφουνε, πιστὸ ἀντίγραφο τῶν Συβαριτῶν, ἐνῶ καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Σμυρναῖος, ὡς μόνη χάρις ζήτησε ἀπ' τὸν παλαιὸ φοιτητῆ του, νὰ τοῦ στείλει ἀπ' τὸν πάνω κόσμον, ἀρνάκι πεντάμηνο, κοτόπουλα δύο τριετῆ, γουρουνάκι ἑνὸς μηνός, ὅλα παχειὰ καὶ καλοθρεμμένα, μὲ ὅποιον νεκρὸ συναντήσῃ κατερχόμενο στὸν Ἄδη⁹. Δηλαδή, θέλει νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Ἄδη ἦταν εὐκόλη.

Ὁ Τιμαρίων ἐπιμένει στὸ παρόν, στὴ ζωὴ στὸν σημερινὸ κόσμον κι ὄχι στὴ δευτέρα παρουσία καὶ στὸν παράδεισο, ὅπως ἀκριβῶς οἱ Ἕλληνες· συνεχίζει τὴν ἴδια ἀντίληψη, παρὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς θρησκείας καὶ παρὰ τοὺς τόσους διωγμοὺς κατὰ τῶν ἐθνικῶν, καὶ ἀκόμη καὶ τὴν ἐπίσημη ἀπαγόρευση τῆς λέξεως Ἕλλην, ἀλλὰ αὐτὸς τὴν χρησιμοποιεῖ πολλές φορές. Στους τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐκτυλίσσεται ἡ σάτιρα, ὅταν πλέον εἶχε ἀναδεχθεῖ ἡ Δύση σὲ ἰσχυρὴ δύναμη καὶ ἡ Ρώμη ὡς πνευματικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο της, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ εἶχαν ἀντιληφθεῖ, ἢ μᾶλλον ἀξιολογήσει πολιτικά, οἱ Βυζαντινοί. Ὁ Δάντης, στὴν «Θεία Κωμωδία» του, ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ζωῆς στὸν κάτω κόσμον, στὸν Ἄδη ἢ στὸν Οὐρανό, δηλαδή στὸ μέλλον, πάντως ὄχι πάνω στὴ γῆ· ἡ καθοριστικὴ διαφορὰ τῶν δύο πολιτισμῶν καὶ τῶν τρόπων ζωῆς εἶναι σαφέστατη: τὸ παρόν δὲν ὑπάρχει στὴν «Θεία Κωμωδία» ἢ εἶναι παροδικό, ἐφήμερο· ἡ μέλλουσα ζωὴ, ἡ μετάβαση ἀπ' τὴν Κόλαση τῆς ἐπιγείου ζωῆς, στὸ Καθαρτήριο καὶ στὸν Παράδεισο ἐπιβάλλεται ἄνωθεν στοὺς πιστοὺς, ἐπομένως μόνο τὸ μέλλον μετράει στὴ ζωὴ τους.

Στὸ παρόν, ἐστιάζει τὴν ζωὴ της ἢ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, στὸ μέλλον ἢ Δύση· τὴν μεταξύ τους διαφορὰ δὲν τὴν εἶχαν καταγράψει σχεδὸν

⁹ Ὅρα, «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικήν», εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς» καὶ «Τιμαρίων», «Στείλον ἡμῖν, ὦ τᾶν...», στείλε μας, παλιόφιλε... κεφ. 46, στ. 1157...

καθόλου οί πρόγονοί μας του Μεσαίωνα, ἐπειδὴ ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Τιμαρίωνος, ἐλάχιστα ἐνδιαφέρθηκαν, ὄχι μόνο γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση στὴ Δύση τῶν ἡμερῶν τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν λατινικὴ λογοτεχνία. Ὁ Δάντης χρησιμοποιοῖ ὡς κύρια ἀναφορὰ του καὶ ἔμπνευσή του τὸν Βιργίλιο καὶ τὴν κάθοδο τοῦ Αἰνείου εἰς τὸν Ἄδη κι ὄχι τὸν Ὅμηρο, τὸν ὁποῖο γνώριζε, ἔστω καὶ ἐπιφανειακῶς· οἱ Ἕλληνες, ὅμως, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀγνοοῦσαν πλήρως τὸν Βιργίλιο καὶ ὀλόκληρη τὴν κλασικὴ λατινικὴ γραμματεία, ἢ ὁποῖα, ἄς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, στρατευμένη κουλτούρα ἦταν καὶ ἐγράφη μὲ τὴν χρηματοδότηση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπιτυχίας της· δυόμισυ αἰῶνες μετὰ τὸν Τιμαρίωνα, ὁ Μάξιμος Πλανούδης καὶ ὁ Δημήτριος Κυδώνης θὰ ἔκαναν τὶς πρῶτες μεταφράσεις λατινικῆς φιλολογίας στὰ ἑλληνικά¹⁰ κι ἀφοῦ εἶχε μεσολαβήσει ἢ ἄλωσις τῆς Πόλης ἀπ' τοὺς Φράγκους. Στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ δύο ἐντελῶς διαφορετικοὺς κόσμους, στὸ παρὸν καὶ στὴν ἐπίγεια ζωὴ ἔδιδε ἔμφαση ὁ Ἕλληνας καὶ ὁ Ὀρθόδοξος, στὸ μέλλον καὶ στὴν ἐπουράνια ζωὴ, ὁ Δυτικὸς καὶ ὁ Καθολικὸς. Ἀλλὰ καὶ εἶχε προηγηθεῖ μισὸ αἰῶνα πρὶν τὸ σχίσμα· ὁ πρῶτος, διείπετο ἀπ' τὴν καθημερινὴν πρακτικὴ, ὁ δευτέρος, ἀπ' τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη καὶ τὴν πλήρη περιφρόνηση τῆς προσωπικῆς του ζωῆς, ἀφοῦ ὁ πάπας τοῦ ὑποσχέθηκε τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν του καὶ τὸν παράδεισο, ἐὰν ἀκολουθοῦσε τὰς ἐντολὰς του. Καὶ τὰς ἀκολούθησαν ἕνα μὲ δύο ἑκατομμύρια πιστοὶ στὴν πρώτη σταυροφορία. Μαζὶ μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη ἔρχεται καὶ ἡ ἱεραρχικὴ καὶ ἱερατικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, μὲ τὸν ποντίφηκα στὴν κορυφὴ, πιστὴ ἀντιγραφή τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ ἰουδαϊκῆς ἱεραρχίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀσιατικῆς δεσποτείας¹¹. ἢ συνέχειά της, ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος, μὲ τὴν ἴδια ἀπουσία του ἀπ' τὸ παρὸν, ἢ μᾶλλον καὶ χειρότερη, διαμόρφωσε τὴν πρακτικὴ του.

Ἡ διάβαση αὐτῶν τῶν ἑκατομμυρίων πιστῶν, πεινασμένων, ρακένδυτων, σὲ ἡμιαγρία κατάσταση, ἢ μᾶλλον κανονικῶν βαρβάρων, ἀπ' τὰ ἐδάφη τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας χάραξε τὶς σχέσεις τῶν δύο λαῶν· ἢ διαφορὰ πολιτισμοῦ, χάος ἀπροσμέτρητον, καθὼς ἐλάχιστα ἔμοιαζαν οἱ εἰσβολεῖς αὐτοὶ μὲ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς· ἢ διαφορὰ τῶν ἐπιπέδων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἀδιανόητον χάος. Ὅταν ἔβλεπαν οἱ φανατισμένοι πιστοὶ τοὺς καλλιεργημένους ἀγρούς, τὰ κοπάδια τῶν ζώων, μικρῶν καὶ μεγάλων, καὶ τὶς ὀχυρωμένες πόλεις, ἔτριβαν τὰ μάτια τους, δὲν πίστευαν μὲ τίποτε ὅτι ὑπῆρχε τόσοσ πλοῦτος, κυρίως στὴ Θεσσαλονίκη κι ἔμειναν ἐνεοὶ μπροστὰ στὴν βασιλεύουσα, στὰ τεῖχη της καὶ στὶς οἰκοδομὲς της· ξέχασαν τότε τὴν κατάκτηση τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἐσκέφθησαν τὴν δῆωση τοῦ πλοῦτου, ἀλλὰ οἱ ἀρχηγοὶ τους γνώριζαν, ὅτι

¹⁰ Ὅρα, Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 44.

¹¹ Αὐτόθι, σελ. 8, κ. ἐ., «Νόμους τὰς ὠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 14, κ. ἐ.

αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο ἀπέναντι στὸν βυζαντινὸ στρατὸ καὶ συμφώνησαν στὴν πρόταση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, γιὰ τὴν ταχεῖα μεταφορὰ τους στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν πορεία τους πρὸς τοὺς *Ἁγίους Τόπους*.

Ἡ οἰκονομικὴ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ βιοτεχνίας εἶχε γίνει, ἐνῶ τὸ μῖσος πλέον μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων χριστιανικῶν λαῶν, ἂν ἰσχύει αὐτὸς ὁ ὅρος, ἔγινε ἀγεφύρωτο· οἱ Ἕλληνες, ὅσοι ἀδυνατοῦσαν καταφύγειν στὶς μεγάλες πόλεις, διέφυγαν στὰ ψηλὰ βουνὰ κι ὀχυρώθηκαν σὲ αὐτά, ὡς πρώτη γραμμὴ ἀμύνης, γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ, καθὼς ἦταν δύσκολο στοὺς βαρβάρους εἰσβολεῖς ἢ καταδίωξη τῶν Ὀρθοδόξων στὰ ἀπότομα καὶ δυσκολοπάτητα ὄρεινά. Ἐκτοτε συνεχίσθηκε ἡ παράδοση αὐτὴ, «οὐδὲν κακόν, ἀμιγῆς καλοῦ», ἐνῶ συνοδεύθηκε κι ἀπ'τὴν μεταφορὰ χειροτεχνικῶν καὶ βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων, μὲ τὴν δημιουργίαν συνθηκῶν ἡμιανταρκείας, μὲ τὰ γεωργικὰ τρόφιμα μόνο γιὰ ἐφοδιασμὸ ἀπ' τοὺς κάμπους. Οἱ ὄρεινές κοινότητες γεννήθηκαν, κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς σκληρὲς συνθήκες καὶ ἀποτέλεσαν τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες τὸ καταφύγιο τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν κοιτίδα τῆς ἀνατάσεως τοῦ Γένους. Ἀλλὰ αὐτά, σὲ ἄλλη συνέχεια.

Στὴ βασιλεύουσα δὲν ἐνοχλήθηκαν καὶ πολὺ ἀπ' τὴν πρώτη σταυροφορία, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὸν Τιμαρίωνα, ὁ ὁποῖος ἐγράφη λίγα χρόνια μετὰ, ἢ εἶχαν πλήρως ἐφησυχάσει, εἶχαν καταντήσει ἀπράγμονες, καὶ δὲν ἔβλεπαν τίποτε πέρα ἀπ' τὴν πρωτεύουσα· ὁ ἐφησυχασμὸς ἦταν ἀπόλυτος καὶ κάλυπτε μᾶλλον ὅλα τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, τοὺς σκέπαζε ἢ μονοσήμαντη λογικὴ. Ἡ ἀπουσία οἰασδῆποτε ἀναφορᾶς τῶν σταυροφόρων εἶναι χαρακτηριστικὴ· φαίνεται ὅτι ἡ ὑπαιθρος εἶχε ἀποκαταστήσει τὶς δύο τρεῖς αὐτὲς δεκαετίες τὶς καταστροφές της, διότι διαφορετικὰ θὰ ὑπῆρχε κάποια μνεῖα στὴ μεγάλη πανήγυρη τοῦ *Ἁγίου Δημητρίου*. Ἀντιθέτως δείχνει ὅτι ἡ ζωὴ κυλοῦσε ἤρεμα καὶ ἀνέφελα, μὲ τὸν Τιμαρίωνα σὲ συνεχεῖς ἀναφορὲς ἀπ' τὴν ὀμηρικὴ ὡς τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, τὴν *Σαπφῶ* καὶ τὸν *Εὐριπίδη*, τὴν *Ἀφροδίτη* καὶ τὸν *Ἄρη*· οὔτε στὴ διαδρομὴ του ὡς τὸν *Ἐβρο* διαπίστωσε τίποτε ἄσχημο, ἐκτὸς ἀπ' τὸν πυρετό του.

Ἡ συσταλτικὴ ἠθικὴ

Ὁ ἐφησυχασμὸς ἐρμηνεύει μᾶλλον καλύτερα πολλὰ ἱστορικὰ γεγονότα· οἱ Βυζαντινοὶ ζοῦσαν ἀκόμη μὲ τὴν αἴσθησι τῆς κοσμοκρατορίας τους, ὅπως τοὺς τὴν εἶχε κληρονομήσει ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος. Ἡ αὐτοκρατορία δὲν ἦταν μόνο στρατιωτικὰ κυρίαρχη στὸν τότε γνωστὸ κόσμον, ἀπ' τὸν Εὐφράτη ἕως τὴν Κάτω Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ τὸ οἰκονομικὸ του κέντρο· ὁ σόλιδος ἦταν τὸ κύριον νόμισμα, ἐνῶ βρισκόταν στὰ πρόθυμα τῆς ἐκδόσεως χαρτονομίσματος, διότι οἱ τραπεζικὲς ἐργασίαι ἦταν ἐκτεταμέναι καὶ ἡ ἐμφάνισι τῶν ἰταλικῶν ἐμπορικῶν πόλεων εὐνοοῦσε τὸ χαρτονόμισμα στὶς ἀνταλλαγές, στὶς ὁποῖαι κάποιαι μορφές ἐπιταγῶν τῆς ἐποχῆς μας ἦταν στὴν ἡμερήσια διάταξι τῶν ἀναπτυσσομένων ἐμπορικῶν συναλλαγῶν. Ἡ γραφειοκρατία ὅμως τοῦ βασιλείου, κυρίως τῆς πρωτευούσης, καὶ οἱ δυνατοί, οἱ μεγαλοκτηματίαι τῆς ἐπαρχίας, εἶχαν ἀποκτήσει συσταλτικὴ ἠθικὴ καὶ δὲν ἀνέχονταν οὐδεμίαν ἀλλαγὴν στὸ σύστημα· διαχειριστὲς τῆς ἐξουσίας ἦταν, μὲ μοναδικὴ μέριμνά τους τὴν διασφάλισι τῶν συμφερόντων τους, καὶ φυσικὰ χωρὶς τὴν πολιτικὴν εὐαισθησίαν τῆς δημοκρατίας γιὰ συνοχὴ καὶ ἐτοιμότητα στὸ ἐσωτερικόν, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι τοῦ ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Ἡ περίοδος τῆς εἰρήνης, τὴν ὁποία μὲ τόσες θυσίας διασφάλισεν ὁ ἀκατάβλητος βασιλεὺς, θεωρήθηκε ὡς κάτι τὸ αὐτονόητον καὶ δεδομένον, ἢ μᾶλλον κάτι περισσότερον, ὡς πάγια συνθήκη· ἔτσι ἐπέτρεψαν τὴν ἀποστράτευσιν τῶν ἰσχυρῶν στρατιωτικῶν μονάδων, διὰ λόγους οἰκονομίας, τὴν ἀχρήστευσιν τοῦ μεγάλου στόλου, διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους, ἀλλὰ συνέχιζαν τὶς τεράστιαι δαπάναι τοῦ Μεγάλου Παλατίου καὶ τῆς γραφειοκρατίας.

Ὅταν ἐπέβαλαν ὅλες αὐτὲς τὶς οἰκονομίας, δὲν καταλάβαιναν ὅτι ὑπονόμειαν τὴν ἴδιαν τὴν ἐπιβίωσιν τῆς αὐτοκρατορίας· ὁ ἰσχυρὸς στρατὸς καὶ ἡ αἴσθησι τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὴν βασιλεύουσα, ἦταν ὁ συνεκτικὸς κρίκος τοῦ βασιλείου, τὴν ἴδιαν στιγμὴν ποὺ τὸ νόμισμά της ἦταν ἀποδεκτὸ παγκοσμίως. Ποιὸ νόμισμα; Ὁ σόλιδος, τὸ γνήσιον ἐπὶ ὀκτακόσια χρόνια. Ὅταν ὁ Μιχὴλ ὁ Παφλαγῶν ἀνακαλοῦσε τὸν Γεώργιον Μανιάκην ἀπ' τὴν Σικελίαν, ἐπέβαλε ταυτοχρόνως οἰκονομίας στὶς στρατιωτικὰς δαπάναι, ἐνῶ ἄρχιζε ἡ νόθευσι τοῦ νομίσματος, λίγα χρόνια μετὰ, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Μονομάχον. Τὰ περιεργὰ τῆς ἱστορίας, μόλις διαπιστώθηκε ἀπ' τὸν βυζαντινὸν λαόν, ὅτι τὸ νόμισμά τους δὲν ἦταν τὸ γνήσιον καὶ ἀδιαμφισβητήτου ἀξίας, ὑποχώρησε καὶ ἡ αἴσθησι τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, πολὺ ἰσχυρὴ ἕως τότε στὴν πολυεθνικὴν αὐτοκρατορίαν, μὲ κυρίαρχην ἰδεολογίαν τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ γλῶσσαν καὶ πολιτισμὸν τὸν ἑλληνικόν· ἐκείνη τὴν ἐποχὴν ἀνέχθησαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν εἰσβολὴν τῶν Σελτζούκων Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσίαν, στὴν καρδίαν ἄλλοτε τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ δὲν ἀντέδρασαν, ὅπως παλαιότερα. Οἱ Βυζαντινοὶ ζοῦσαν τὴν ταύτισιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος μὲ τὴν ἀξίαν τοῦ νομίσματος

τους¹², όπως την είχε ερμηνεύσει θεωρητικά ο Αριστοτέλης, αλλά και την είχαν βιώσει οι Έλληνες με την καθιέρωση των νομισμάτων εις τὰς πόλεις τους. Ειρωνεία τῆς ἱστορίας ἢ ἱστορικὸς νόμος, ἀλλὰ ἔτσι συνέβη τότε στὴν πιὸ πολιτισμένη αὐτοκρατορία τοῦ κόσμου καὶ στὴν πιὸ πλούσια ἐπίσης· ὅταν ἀπώλεσαν οἱ Έλληνες τὴν αἴσθηση τῆς ἐθνικῆς τους ἐνότητος, ὡς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἄρχισαν ἀποδέχεσθαι καὶ τὸ νοθευμένο νόμισμα ἢ ἀντιστρόφως, τὸ ἴδιο εἶναι.

Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ Βυζαντινοὶ πίστευαν, ἔστω κι ἂν δὲν εἶχαν συναίσθηση τῆς θεωρητικῆς τῆς βαρύτητος, τὸ ὁποῖο ἐλάχιστη σημασία ἔχει στὴν ἱστορία, ὅτι τὸ νόμισμα ἀποτελεῖ καὶ ἐγγύηση τῶν ἐθνικῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας· μὲ ἄλλα λόγια ἀντιστρόφως, πίστευαν ἀκραδάντως, ὅτι ἐὰν ἐπιδείκνυαν οἰαδήποτε ἀμέλεια στὴν προάσπιση τῶν ἐθνικῶν τους συνόρων, τότε ἡ ἀντανάκλαση θὰ ἦταν ἄμεση στὴν οικονομικὴ τους κατάσταση καὶ κατὰ προέκταση στὸ νόμισμά τους, τὸν σόλιδον, διότι ἡ ἀξία του καὶ ἡ ἀποδοχὴ του συνδεόταν ἀρρήκτως με τὴν ἰσχὺ τῆς αὐτοκρατορίας· τὸ προηγούμενο τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, μαζὶ με τὴν νόθευση τοῦ νομίσματός της, ἦταν γνωστὸ στὸ Βυζάντιο καὶ σὲ αὐτὸ ἀντέδρασε αὐστηρὰ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος: Στὸν τρίτο αἰῶνα οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἀνακηρύσσονταν ἀπ’ τὶς λεγεῶνες, σὲ ὁποιαδήποτε ἐπαρχία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ κάλυπταν τὶς ἀνάγκες τους σὲ χρῆμα, σὲ μεγάλο βαθμὸ με τὴν νόθευση τοῦ νομίσματός τους: «στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου αἰῶνος μία λίτρα χρυσοῦ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 1250 δηνάρια· στὰ 301 ἡ ἐπίσημη ἀντιστοιχία ἦταν 50000»¹³. Ὡς κύρια αἰτία τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀναγνωρίζεται ἡ νόθευση τοῦ νομίσματός της, διότι ὁδήγησε σὲ πληθωρισμὸ, καλπάζοντα στὴ συνέχεια τοῦ χρόνου, καὶ στὴν ἐξαθλίωση τῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι κατέφευγαν στὶς πόλεις ὡς ἐργάτες ἢ καὶ μετατρέπονταν σὲ δούλους· ἡ ἱστορικὴ μελέτη δὲν εἶναι τὸ ἀντικείμενό μας, καὶ πολὺ περισσότερο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἐνδεικτικὰ μόνο ἀναφέρονται αὐτὰ ὡς συλλογικὴ μνήμη τῶν Βυζαντινῶν, ἀφοῦ αὐτοαποκαλοῦνταν Ρωμαῖοι. Ἐνα στοιχεῖο μόνο ἔχει ἐνδιαφέρον, ἡ δυτικὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία δὲν διατήρησε τὸν σόλιδον, ἀλλὰ καὶ ὁδηγήθηκε γρήγορα στὴν κατάλυσή της ἀπ’ τοὺς βαρβάρους εἰσβολεῖς, παρ’ ὅλο πὺν ἦταν ὀλιγώτερες οἱ ἐπιδρομὲς στὸ ἔδαφός της, σὲ σύγκριση με τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ἀλλὰ ἦταν πολὺ περισσότερες ἀπὸ ἐκεῖνες στὴν ἐνιαία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Δὲν εἶχαν ἀπειλήσει τὴν ὑπαρξὴ της μόνο οἱ βάρβαροι τῶν μεσαίων χρόνων.

¹² Ὅρα, στὶς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τὸ νόμισμα οἶον ἐγγυητὴς ἐσθ’ ἡμῖν» καὶ, «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

¹³ Ἀρνολντ Τζόουνς, «Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Εὐρώπης», σελ. 15, ἐκδόσεις «Γαλαξία», Αθήναι, 1962.

Τὴν διατήρηση τῆς γνησιότητος τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος ἔχουν ἀναγνωρίσει ὅλοι οἱ ἱστορικοί, Ἕλληνες καὶ ξένοι: «Τὸ Βυζαντινὸν νόμισμα λέγει ὁ Gelzer ἔμεινε ἄθικτον ἐπὶ ὀκτακόσια σχεδὸν ἔτη. Διὰ τοῦτο ἐξετιμᾶτο ἐν τῷ βαρβαρικῷ ὅσον καὶ τῷ πεπολιτισμένῳ κόσμῳ, εἶχε δὲ καταστῆ πρᾶγματι διεθνὲς νόμισμα· ἐν αὐτῇ τῇ Ἰνδία, ὡς βεβαιοῖ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ἦτο τὸ μόνον ἐν χρήσει διὰ τὰς διεθνεῖς συναλλαγὰς»¹⁴, ἀναφέρει ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης. Καὶ προσθέτει ὁ μέγας Ἕλλην οἰκονομολόγος καὶ δημοσιονόμος: «οἱ δὲ Βυζαντινοὶ εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον ἀξιέπαινοι διὰ τὴν ἐμμονὴν αὐτῶν εἰς ὑγιᾶς νόμισμα, ὅσω οἱ ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες κατέλιπον αὐτοῖς κάκιστα παραδείγματα. Δυστυχῶς καὶ αὐτοὶ δὲν κατῴρθωσαν νὰ ἀντίσχωσι μέχρι τέλους εἰς τὸν πειρασμὸν τῆς κιβδηλείας»... ἀλλὰ ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Βοτανειάτης, «ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ πληρῶνῃ ἀποζημιώσεις διὰ νομισμάτων τῶν προκατόχων του... (ἐνῶ) εἶχε τὴν ἀξίωσιν νὰ εἰσπράττῃ φόρους κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ὑγιᾶς νόμισμα». Δὲν ἔβλεπε πέρα ἀπ' τὴν μύτη του ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ αὐλικοὶ του, τόσο τοὺς εἶχε ἀποτυφλώσει ἡ συσταλτικὴ ἠθικὴ...

---

¹⁴ Ἀνδρέου Ἀνδρεάδου, «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας», τομ. Β', σελ. 405-6, ἐπανέκδοση, Δ. Παπαδήμα, Ἀθῆναι, 1992. (Heinrich Gelzer, "Byzantinische Kulturgeschichte", Tübingen 1909, σελ. 78)

Ἐὰν ἐπιχειρήσουμε ἓνα ἄλμα χιλιῶν ἐτῶν περίπου, θὰ διαπιστώσουμε τὶς ἴδιες καταστάσεις καὶ στὴν ἐποχὴ μας· ὁ αὐτόνομος πολιτικός ρόλος τοῦ νομίσματος γίνεται ἀποδεκτός, ἔστω ὄχι καὶ τόσο εὐκόλα, ὅσο στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, ὅταν ἔγραφε ὁ Ἀριστοφάνης τοὺς «Βατράχους», ἴσως διότι τότε ζοῦσαν τὴν ἄμεσο δημοκρατία καὶ ἀσκοῦσαν τὴν ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ· οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν πλήρη συναίσθηση τῶν ἐπιπτώσεων ἐκ τῆς νοθεύσεως τοῦ νομίσματός τους, ὅταν τοὺς προειδοποιούσε,

*...τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις
χθές τε καὶ πρῶην κοπεῖσι τῷ κακίστῳ κόμματι¹⁵,*

κι εἶχε δίκαιο, διότι συνέβαλαν στὴν παρακμὴ τῆς πόλεως καὶ στὴν ἄλωσὴ τῆς ἀπ' τὸν Λύσανδρο. Τὸ ἐπισημαίνει στὴν ἀρχὴ τῆς παραβάσεώς του ὁ ποιητής, τὴν συστατικὴ ἠθικὴ ἐπιδίωκε θρυμματίσαι,

*Τὸν ἱερὸν χορὸν δίκαιόν ἐστι χρηστὰ τῇ πόλει
ξυμπαινεῖν καὶ διδάσκειν...*

Τὸ θεωρεῖ ἱερὸν καθῆκον του τὶς παραινέσεις καὶ τὴν διδασκαλία του, ὡς ἱερὸς χορὸς, κι ἦταν ἱερὸς χορὸς ἀφοῦ ἐδίδασκε ἀπ' τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, πρὸς τοὺς συμπολίτας του.

*...ἀλλὰ ἐτοῦτα τὰ νόθα χαλκὰ,
ἐκδοθέντα χθές καὶ παλαιότερα μὲ τὸ χεῖριστο κρᾶμα.*

Καὶ συμπληρώνει, δηλαδὴ ὑπογραμμίζει στὴν ἀρχὴ τῆς παραβάσεως.

*Ὁ ἱερὸς χορὸς εἶναι δίκαιο σωστὰ στὴν πόλη
συμβουλευεῖν καὶ διδάσκειν.*

Ποιὸ ἦταν τὸ ἀντικείμενό του, ἢ ἀποφυγὴ τῆς ἐκδόσεως κιβδήλων νομισμάτων, τῆς νοθεύσεως τοῦ χρήματος, διότι ὀδηγοῦσε στὴν ἐκπτώση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ στὴν ἐπικράτηση τῶν ἀπραγμόνων καὶ τῶν ἀχρείων,

*τοῖς δὲ χαλκοῖς καὶ ξένοις καὶ πυρρῖαις
καὶ πονηροῖς κακ πονηρῶν εἰς ἅπαντα χρώμεθα*

¹⁵ Στις «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 4, κ. ἐ., καὶ 18, κ. ἐ., καὶ 40, κ. ἐ.

*ύστάτοις άφιγμένοισιν, οίσιν ή πόλις πρό του
ουδέ φαρμακοίσιν είκη ραδίως έχρησατ' άν.*

Όπωςδήποτε δέν ίσχυε ή έλευθέρα πολιτική πρακτική στο Βυζάντιο του ένδεκάτου αιώνας και σε όλόκληρη την ιστορία του, αλλά, ή άναφορά του Μιχαήλ Ψελλου στους «πολυκεφάλους και έκατόγχειρας», δείχνει ότι πολλά γνώριζε ή μορφωμένη τάξη του βασιλείου ή και διαισθάνονταν οί περισσότεροι· τó ίδιο και στην έποχή μας, όταν όλο και περισσότεροι άντιλαμβάνονται τόν αυτόνομο πολιτικό ρόλο του νομίσιματος. Ένα διαισθάνονταν με τó νοθευμένο νόμισμα, την διατάραξη της έθνικης συνειδήσεως της ένότητος της αυτοκρατορίας και της διεθνούς επιρροής της, κι ήταν γεγονός αυτό. Έτσι έχει ιδιαίτερη σημασία ή άναφορά του Αριστοφάνους,

*άλλά τούς μελαψούς και ξένους και κοκκινότριχες
και πονηρούς έκ πονηρών χρησιμοποιούμε γενικώς
άφιχθέντας προσφάτως όσους ή πόλη παλαιότερα
ούτε για διαβόλους δέν θα χρησιμοποιούσε εύκολα.*

Τους βαρβάρους έννοει, δηλαδή τούς ίδιους που χρησιμοποιούσαν σε πολλαπλάσιο βαθμό στο Βυζάντιο· αλλά όλοι οί μορφωμένοι Βυζαντινοί γνώριζαν άριστα τó δράμα της κλασικής έποχής και τόν Αριστοφάνη, έστω κι άν δέν τόν συνάντησε στόν Άδη ό Τιμαρίων, ούτε καν τόν μνημονεύει, ίσως έπειδή θα έγγραφε μιá άκομη κωμωδία για όσα διαδραματίζονταν στόν βασιλείο των νεκρών. Οί χαλκοί, οί ξένοι και οί πυρρίαι ήταν πολú περισσότεροι στην βασιλεύουσα και με πολú ισχυρότερες θέσεις στην κρατική ιεραρχία της αυτοκρατορίας από ό,τι εις Αθήνας, άκομη και την παραμονή της άλώσεως των άπ' τούς Λακεδαιμονίους.

Αυτά έπιβεβαιώθηκαν, έπειδή, λίγο καιρό μετά τόν θάνατο του Μιχαήλ Ψελλου και την έποχή της ταπεινώσεως του Έρρίκου στην Κανόσσα, ό Βοημοϋνδος, διάδοχος του Ροβέρτου Γυσκάνδρου, άπαιτούσε άπ' τόν αυτόκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη την πληρωμή της άποζημιώσεως σε *μιχαλάτα* και όχι σε *νικηφοράτα*¹⁶. φυσικά, ό *άντιπραγματισμός* ήταν τó κυρίαρχο οικονομικό σύστημα στη Δύση, αλλά γνώριζαν από γνήσιο και κίβδηλο νόμισμα κι ήθελαν την κατοχύρωσή τους, πάση θυσία· στην πράξη επικύρωναν τó τέλος της αυτοκρατορίας. Όταν ό ίδιος ό αυτόκράτωρ δέν ειχε έμπιστοσύνη στο νόμισμά του, όπως ό Νικηφόρος Βοτανειάτης, τότε και οί ύπήκοοί του ειχαν πολú πλέον όλιγώτερη, αλλά ούτε έδειχναν ουδεμία ευαισθησία για την συρρίκνωση της αυτοκρατορίας στα άνατολικά και στα δυτικά σύνορά της· οί άπλοι Βυζαντινοί έδειχναν

¹⁶ Ο. ά., σελ.14, και Άν. Άνδρεάδου, ό. ά. σελ. 407 και σελ. 406, ύποσ. 5.

πολύ περισσότερη ευαισθησία, όπως αποδείχθηκε απ' τον Αλέξιο Κομνηνό και τους υποστηρικτές του, ο οποίος και τον ανέτρεψε τελικά. Έχει σημασία ή αναφορά αυτή, επειδή η αυτοκρατορία ανέκτησε επαρκείς δυνάμεις και ίσως επανακτούσε ολόκληρη την Μικρά Ασία, διότι ήδη διατηρούσε μεγάλο μέρος της Συρίας και της Κιλικίας, αλλά είχε και τις εκ Βορρά και δυσμών επιθέσεις Πετσενέγων και Νορμανδών και χειρότερα τις Σταυροφορίες· ήταν πολύπλευρες οι επιθέσεις και έξοντωτικές εκ της Εσπερίας, με τις χειρότερες καταστροφές στην ιστορία του Ελληνισμού κι ίσως και της ανθρωπότητας. Η συσταλτική ήθικη είχε διαβρώσει την ηγέτιδα τάξη, στην πρωτεύουσα και στις επαρχίες, αλλά όχι και το σύνολο, καθώς ισχυροί αυτοκράτορες, όπως ο Αλέξιος Α' Κομνηνός, ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, πολύ εύκολα εύρισκαν προθύμους νέους για το στράτευμα και πόρους, έστω και με αρκετή δυσκολία, αλλά αυτό δεν είχε συμβεί μόνο μία φορά στην χιλιετή ιστορία του Βυζαντίου.

Η πολιτική πρακτική των Βυζαντινών μάς προσφέρει εύλογα συμπεράσματα· ο Μιχαήλ Ψελλός άρχισε ως άπράγμων, αλλά μετεβλήθη σε άχρεϊο ως πρωθυπουργός, στα πλαίσια της συσταλτικής ήθικης, όταν συνωμοτούσε κατά του Ρωμανού του Διογένους και σε κυνικό, όταν εισηγοῦταν η υπέγραφε και την νόθευση του νομίσματος και τις διομολογήσεις, διότι γνώριζε άριστα αυτός την έλληνική φιλοσοφία, και τον Αριστοτέλη, και τὰ δίδασκε μάλιστα στο Πανεπιστήμιο. Οι άπλοι Βυζαντινοί κυμαίνονταν μάλλον από άπράγμονες και πιστά αντίγραφα του πρωθυπουργού τους, σε άχρείους και φύσει δούλους η κυνικούς, όπως οι δυνατοί· διαφορετικά, αν είχε πολιτική ευαισθησία ή πλειοψηφία τους, θά είχαν ανατρέψει τους άβουλους και νωθούς αυτοκράτορες, μαζί με τον πανούργο και άχρεϊο πρωτασηκρήτιν τους, διότι κατείχε την θέση επί πολλές δεκαετίες και με πολλούς ήγεμόνες. Η ύπαρξη έστω μειοψηφίας με ενεργό πολιτική πρακτική αποδεικνύεται απ' τις έπιτυχίες του Γεωργίου Μανιάκη, αλλά και την αποκατάσταση της δυνάμεως και του κύρους της αυτοκρατορίας απ' τον Αλέξιο Α' Κομνηνό.

Οί συνθήκες είναι παρόμοιες και στην εποχή μας, με μία μικρή διαφορά: η νόθευση του νομίσματος γίνεται σήμερα με το πληθωριστικό χρήμα και την έκδοση κρατικών όμολόγων· το αποτέλεσμα είναι το ίδιο, ή και χειρότερο, αλλά δεν έχουμε την άνεση της ιστορικής θεωρήσεως των επιπτώσεων αυτών· κάποιοι άλλοι αργότερα, θα είναι οί τυχεροί. Όταν κυκλοφόρησε το ευρώ, στην Ευρώπη ελάχιστοι είχαν πιστέψει ότι, ή άρνηση της συμμετοχής των μεγάλων της Ευρωζώνης, Γερμανίας και Γαλλίας δηλαδή, στον πόλεμο κατά του Ιράκ, όφειλόταν στην ανάγκη προστασίας του ένιαιου νομίσματος¹⁷. οί δηλώσεις του Ζακ Σιράκ και του Γκέχαρντ Σραϊντερ, προέδρου της Γαλλίας και καγκελαρίου της Γερμανίας, ήταν σαφέστατες, ότι, εάν συμμετείχαν στον πόλεμο, θα ύπονόμευαν την άποδοχή του ευρώ, όχι μόνο στην διεθνή αγορά, αλλά και στο έσωτερικό της Ευρωζώνης. Το ευρώ έπιβίωσε του οικονομικού πολέμου με το δολλάριο, όμολογημένο έπισήμως ως χαμένο, μετά την κρίση των τοξικών όμολόγων πρό τετραετίας, αλλά και τις περιπέτειες της διετίας, με δούρειο ίππο τον σοσιαλιστή πρωθυπουργό μας. Γνωστά αυτά στους άναγνώστες «Του Έμμελοϋς». Ιστορική και πολιτική προσέγγιση έπιχειρούμε, πέραν των παροδικών φαινομένων, όσο όδυνηρών κι αν είναι για τους Έλληνες.

Η άποστέρηση του νομίσματος, άπ' τον αυτόνομο πολιτικό του ρόλο, το συρρικνώνει στην μεμονωμένη και μονομερή οικονομική του διάσταση και στην άποθησαυριστική του άποστολή· αυτές οί δύο λειτουργίες του, ως μεμονωμένες, σημαίνουν την πλήρη άποκοπή του νομίσματος άπ' την πολιτική του σχέση με την έξουσία, την όποια έξουσία, και την έθνική του ύπόσταση. Το νόμισμα έτσι γίνεται «πολίτης» του κόσμου, όπως το έμπορευμα στην έμπορευματική και βιομηχανική εποχή, αλλά άποκόπτεται από την οίανδήποτε σχέση με τον έλεύθερο πολίτη¹⁸. ή τύχη του και ή πορεία του έξαρτάται άπ' τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές εξέλιξεις και την άποδοχή του σε ευρύτερο διεθνές σύνολο, άπ' την χώρα της έκδόσεώς του. Άπ' την στιγμή της άπωλείας της έθνικής του ύποστάσεως κόβει τις ρίζες του με τους άνθρωπους, πολίτες ή μή, της χώρας του και από τις τύχες τους, γίνεται «πολίτης» του κόσμου, κοσμοπολίτης, αλλά αυτό σημαίνει άπώλεια και της γνησιότητός του, ή καλύτερα της ευαισθησίας για την γνησιότητά του, όποτε ή νόθευσή του είναι εύκολη και εύεπίφορη, διότι δεν υπάρχουν οί άναστολές του αυτόνομου πολιτικού του ρόλου και της ευαισθησίας για τα έθνικά του

¹⁷ Όρα, εις τας «αναλύσεις», «Του Έμμελοϋς», «Το νόμισμα οίον έγγυητής έσθ' ήμιν» και «Το ευρώ, όλκός της πολιτικής ένοποιήσεως της Ευρώπης», σελ. 2 και 6.

¹⁸ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τα Ιδεολογικά δεσμά», σελ. 101, έκδόσεις, «Όδυσσεάς», Άθήναι, 1982 και του ίδιου, «Ο πολίτης και ό παραγωγός», σελ. 75, έκδόσεις, «Φιλόμυθος», Άθήναι, 1993.

σύνορα. Ἡ ἀναίρεση τῶν ρόλων τοῦ νομίσματος ἐπιβάλλει στοὺς χρήστες του τὸν ἀποθησαυρισμό, τὴν θεοποίησή του, δηλαδή τὴν ἀποδοχή τῆς ἐσχατολογικῆς του ὑποστάσεως καὶ τὴν ταύτιση τοῦ φέροντος τὸ νόμισμα μὲ αὐτὸ τὸ ἴδιο, ὅποτε μεταπλάθεται σὲ θεό, ἢ ἐκπροσωπεῖ τὸν θεό του· στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ ἢ διαδικασία αὐτὴ συνοδεύθηκε κι ἀπ' τὴν ἀπώλεια τῆς αἰσθήσεως τῆς αὐτονομίας τοῦ χρόνου του γιὰ τὸν πολίτη, ὅπου ὑπῆρχε ὡς ἀπλὴ ἐπιβίωση, ἢ ὅπου εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπ' τὸν πιστὸ ἢ τὸν ὀπαδό· ὁ χρόνος ἀνῆκε στὸ θεό, ἦταν χρῆμα καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ δαπανᾶται ἀσκόπως¹⁹. Ἀπὸ ἄλλο δρόμο ἐρμηνεύεται ἡ μετάπλαση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἀπ' τὴν προσήλωσή τοῦ πιστοῦ στὸ θεό του, στὴν ἐσχατολογικὴ δέσμευσή του στὸ μέλλον, μὲ μετεξέλιξη τὴν παγκοσμιοποίηση, ὅπου ἡ νόθευση ἀποκτᾶ ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅπως μὲ τὸ δολλᾶριο στὶς μέρες μας. Ὁ πολίτης δὲν ὑπάρχει πουθενά, ἀκόμη καὶ στὶς δυτικὲς κοινοβουλευτικὲς δημοκρατίες, ἢ μᾶλλον περισσότερο σὲ αὐτές, καὶ κυρίως στὶς ἀγγλοσαξωνικὲς.

Ὁ ἐγκλωβισμὸς τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη τοῦ παρέχει τὴν ἄνεση τῆς ἀφιερώσεώς του στὴν μοναδικὴ ἀποστολή του, στὴν οἰκονομικὴ διάσταση τοῦ νομίσματος κατὰ προέκταση, στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ, ὅπως σὲ παλαιότερες στὴν ἀποθησαυριστικὴ του ἀποστολή, στὴν περσικὴ αὐτοκρατορία π.χ.· ὁ ἀποθησαυρισμὸς ἔχει περιορισθεῖ στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἔχει αὐξηθεῖ τὸ κυνήγι τῆς παραγωγικότητος καὶ τοῦ πλούτου, συμπληρωματικὰ ἀμφοτέρωθεν μὲ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ τὸν ἀπόλυτο σταδιακὰ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἔτσι παραγωγός, ὅποτε χάνει κάθε ἐπαφὴ μὲ τὸ περιβάλλον του, μὲ τὸν κόσμον του, ὅπως τὸν παρουσίασε ὁ Σαρλὼ στοὺς «Μοντέρνους Καιρούς»²⁰. ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ὅμως, μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν παγκοσμιοποίηση, ἐπιβλήθηκε σὲ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, κι ὁ κόσμος ἔγινε μιὰ γειτονιά, καθὼς καὶ οἱ ἀποστάσεις ἐκμηδενίστηκαν καὶ πολλαπλασιάσθηκαν οἱ οἰκονομικὲς δοσοληψίες, ἀφοῦ ὅλο καὶ γίνονται αὐτομάτως σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμον.

---

¹⁹ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ Ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 125, ὁ.ἀ., «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 165, ὁ. ἀ.

²⁰ Αὐτόθι, σελ. 113, 180.

Ἡ ἀναισθησία τῆς ἐξουσίας

Ἀπὸ πλευρᾶς πολυεθνικῆς κρατικῆς ὀργανώσεως εἶναι ἴδιες σήμερα οἱ *Ἡνωμένες Πολιτεῖες* καὶ ἡ *Εὐρωζώνη*, ἢ μᾶλλον καὶ πῶς χαλαρές, μὲ ἐκείνη τῆς *βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, ἰδιαίτερος μετὰ τὴν ἀπώλεια τῶν *ἀφρικανικῶν* καὶ *ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν* στοὺς *Ἄραβες*. παρόμοιες συνθήκες ἐπικρατοῦν, ἔστω κι ἂν δὲν ἀντιμετωπίζουν τοὺς θερμοὺς πολέμους τῶν προηγουμένων αἰώνων, ἀλλὰ ὁ μεταξὺ τους *οἰκονομικὸς πόλεμος* εἶναι ἴσως χειρότερος. Δύο εἶναι οἱ κύριες διαφορές, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν στὴν συνοπτικὴ μελέτη τοῦ θέματος ἢ διεξοδικὴ ἀνάλυσή του, ἢ *ψηφιακὴ ἐπανάσταση* καὶ ἢ ἐξ αὐτῆς *παγκοσμιοποίηση*, τὰ ὑπόλοιπα μᾶλλον εἶναι δευτερεύοντα, ἐὰν ἐπιθυμοῦμε τὴν μελέτη τῆς σχέσεως τοῦ αὐτονόμου πολιτικοῦ ρόλου τοῦ νομίματος καὶ τῆς εὐαισθησίας τῶν πολιτῶν, τῆς ὁποίας μορφῆς, ἀπέναντι στὴν ἐθνικὴ ἐνότητα. Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση κατέστησε τὸν κόσμον μιὰ μικρὴ γειτονιά, διότι ὁ ἄνθρωπος ἔχει δύο κατακτήσεις, ἀδιανόητες στὶς προηγούμενες ἐποχές: *πρώτη*, τὴν *ἄμεση καὶ ταχύτατη ἐπικοινωνία* του μὲ οἰοδήποτε μέρος τοῦ κόσμου καὶ σὲ *ἀπειροελάχιστο χρόνο*, γιὰ τὶς *οἰκονομικὲς* του *δοσοληψίες*, τὴν *πολιτικὴ* του *ἐνημέρωση* καὶ τὴν *σχόλη* του, τὴν ἐκ περισσοῦ *περιδιάβασή* του· *δεύτερη*, τὴν *πρόσβασή* του στὴν *γνώση*, παλαιότερη καὶ σύγχρονη, ἀλλὰ καὶ τὶς *ἐφευρέσεις* γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, πάλι μὲ τὶς ἴδιες ταχύτητες. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται *αὐτόνομος*, δηλαδὴ *πολίτης*, ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι προϋπόθεση ὅπως καταστεῖ *δημιουργός*, διότι μόνο τότε γίνεται *ἀνταγωνιστικὸς* οἰκονομικὰ καὶ *ἐλεύθερος* πολιτικά· ἐπιτυγχάνει τὴν *ἀπελευθέρωσή* του ἀπ' τὰ δεσμὰ τῶν *ἰδεολογικῶν ἐξαρτήσεων* τῆς *βιομηχανικῆς λογικῆς* καὶ τῆς *θρησκευτικῆς* του *πίστεως*²¹.

Στὴ βιομηχανικὴ λογικὴ ὅμως ἀπουσιάζουν παντελῶς τρεῖς ἔννοιες, ὡς *πρακτικὴ* καὶ ὡς *τρόπος ζωῆς* ἐπίσης· ὁ αὐτόνομος πολιτικὸς ρόλος τοῦ νομίματος, ἢ ἀπαίτηση γιὰ *δημιουργικὴ ἐργασία* σὲ ὅλες τὶς σφαῖρες τῆς ζωῆς του, κυρίως μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς *ψηφιακῆς τεχνολογίας*, καὶ ἢ *σχόλη*, ἢ *ἀνεση* τοῦ ἀτόμου ὅπως διαθέσει τὸν χρόνο του κατὰ τὴν βούλησή του. Ὁ *αὐτόνομος πολιτικὸς ρόλος* τοῦ νομίματος, *πρώτη*, προσέλαβε εὐρύτερες διαστάσεις καὶ συζητήθηκε ἀρκετὰ στὴν *Εὐρωζώνη* καὶ *παγκοσμίως*, μετὰ τὶς *λοξοδρομήσεις* τῆς *ἐλληνικῆς κυβερνήσεως* τὴν *τελευταία διετία* στὰ *πλαίσια* τῆς *ἐνιαίας ἀγορᾶς*. τὸ *ἀποκορύφωμά* της ἦταν ἡ *πρόταση* τοῦ *πρωθυπουργοῦ* της, τὸν *Ὀκτώβριο* τοῦ *2011*, γιὰ *διεξαγωγή δημοψηφίσματος*, ὡς πρὸς τὴν *παραμονή* τῆς *Ἑλλάδος* στὴν *Εὐρωζώνη*. Τὴν ἐπομένη οἱ *ἀγορὲς κεφαλαίου* κατέρρευσαν *παταγωδῶς* *παγκοσμίως* καὶ *ἐσπευσμένως* οἱ ἡγέτες τῆς *Γερμανίας* καὶ τῆς *Γαλλίας* τὸν *κάλεσαν* στὶς *Κάννες* πρὸς *ἀπολογία*, ἀλλὰ καὶ τὸν *ἐξαπέστειλαν*

²¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 28, κ.έ.

ἐκτὸς κυβερνήσεως· ἀκόμη καὶ ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος εἶχε ἐξοργισθεῖ, παρὰ τὴν στήριξη τῶν ἀμερικανικῶν κεφαλαίων στὶς «πρωτοβουλίες» του. Ὅπωςδήποτε τὸ οἰκονομικὸ μέγεθος τῆς Ἑλλάδος δὲν δικαιολογοῦσε τὴν κατάρρευση, ὅταν συμμετέχει μόλις κατὰ δύο μονάδες περίπου στὸ ΑΕΠ τῆς Εὐρωζώνης· οὔτε οἱ ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς τῆς ρίζες ἐρμηνεύουν τὴν ἀντίδραση τῶν ἐπενδυτῶν ὅπου γῆς, διότι οἱ περισσότεροι εἶναι ἀμφίβολο τὸ ἐὰν γνωρίζουν τὴν ἐλληνικὴ προέλευση τῆς λέξεως *Εὐρώπη* καὶ *εὐρώ*· ἔστω κι ἂν εἶχαν ἀκούσει κάποτε τὴν πληροφορία αὐτή, δὲν μέτρησε στὸ *θυμικὸ* τους κατὰ τὶς πωλήσεις ἀξιῶν στὶς ἀγορές. Διαισθάνονταν ὅμως ὅλοι τους ὅτι κινδύνευε ἡ ἐνότης τῆς Εὐρωζώνης, ὡς συνόλου, ὡς ἐθνικῆς ὀντότητας, μὲ τὴν ἔξοδο ἢ ἀποβολὴ ἐνὸς ἐταίρου τῆς καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἱστορικὴ του προσφορά· οἱ ἀντιδράσεις ἦταν τόσο ἐκρηκτικὲς, διότι ἦταν περισσότερο διαισθητικῆς προελεύσεως καὶ ὀλιγώτερον λογικῆς.

Τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα δὲν ἀνάγονται μόνο στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ στὴν νεώτερη ἐποχὴ· οἱ πατέρες τῆς ἀμερικανικῆς ἀνεξαρτησίας καθιέρωσαν ἀπ' τὸ 1776 τὸ ἰσπανικὸ θόλλαρ ὡς νόμισμα τῶν ἐπαναστημένων πολιτειῶν καὶ μόνο τὸ 1782 συζήτησε τὸ πρόβλημα τοῦ τοῦ Κογκρέσσο, ἀλλὰ μόλις τὸ 1788 καθόρισαν τὴν σύστασή του καὶ ἀποφάσισαν τὴν ἔκδοση τοῦ *δολλαρίου* σὲ ἀμερικανικὸ χυτήριο τὸ 1792. Μία μικρὴ λεπτομέρεια, πολλοὶ πατέρες τῆς ἀνεξαρτησίας ἦταν βαθεῖς γνῶστες τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας, *Βενιαμὴν Φραγκλῖνος*, *Θωμᾶς Τζέφερσον*, καὶ μᾶλλον εἶχαν διαβάσει στὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν αὐτόνομο πολιτικὸ ρόλο τοῦ νομίσματος²². εἶχαν πλήρη συναίσθηση δηλαδὴ ὅτι, ἐὰν ἄφηναν ὡς νόμισμά τους τὴν ἀγγλικὴ *στερλίνα*, τότε θὰ ἦταν μᾶλλον ἀδύνατος ὁ διαχωρισμὸς τους ἀπ' τὸ *Ἡνωμένο Βασίλειο*, ὅταν ἡ μεγάλη πλειοψηφία τους ἦταν ἀπόγονοι τῆς *Μεγάλης Βρετανίας*, μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ εἶχαν τὰ ἴδια ἥθη καὶ ἔθιμα. Αὐτὰ ἦταν γνωστὰ στοὺς πνευματικὸς κύκλους τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ εἶναι ἄλλο τὸ ἂν οἱ θεωρητικοὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τὰ παρέκαμψαν. Αὐτὸ εἶναι πέραν τοῦ πονήματος. Τὸ γεγονός εἶναι ἓνα, τὸ *δολλᾶριο* συνέβαλε ἀποσφασιστικὰ στὴν ἀπόκτηση τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως τοῦ νέου κράτους, παρὰ τὸν ὀμόσπονδο χαρακτῆρα του καὶ τὶς ἀμφισβητήσεις τῶν πολιτειῶν...

---

²² Ὁ. ἂ. «Τὸ εὐρώ, ὀλκὸς τῆς πολιτικῆς ἐνοποιήσεως τῆς Εὐρώπης», σελ. 3, κ. ἑ.

Τὸ ἴδιο περίπου εἶχε συμβεῖ πρὸ ἑπτακοσίων ἐτῶν στὴν Κανόσσα τῆς Τοσκάνης, ἔστω καὶ μὲ διαφορετικὰ κίνητρα· ὁ πάπας ἐπέβαλε τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐξουσία στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ καθιέρωσε τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη, μὲ τὴν μετάπλασὴ τῆς στὴ νεώτερη ἐποχῇ, ὡς ἰδεολογικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ἢ ὡς κυνήγι τῆς παραγωγικότητος καὶ τοῦ πλούτου· ἡ κοσμικὴ ἐξουσία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ὀρθοδοξία, παρέμεινε ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν, ὅποτε ἔτσι διευκόλυνε καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀπολύτου ἐξουσίας του, ἰδεολογικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς στὴ συνέχεια. Ἡ μικρὴ παραλλαγὴ τῶν δεσμεύσεων ἔχει ἐνδιαφέρον· οἱ Ἀμερικανοὶ ἀπέκτησαν ὡς ἐνωτικὸν δεσμὸν τὸ νόμισμά τους καὶ τοὺς δημοκρατικούς τους θεσμοὺς φυσικά, ἀλλὰ μὲ κυρίαρχη τὴν καλβινιστικὴν ἠθικὴν καὶ τὸ προτεσταντικὸν πνεῦμα, τῆς ἀπολύτου προσηλώσεως τῆς πρακτικῆς τους στὸ μέλλον· ὁ χρόνος τους ἦταν ἀφιερωμένος στὸ θεό, ὄχι στοὺς ἴδιους, δὲν εἶχαν παρὸν, οὔτε παρελθόν, εἶχαν μόνον μέλλον καὶ ὡς ἐγγύησιν τὴν ἀδιάκοπη ἐργασία γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλούτου²³. Στὴν πραγματικότητά ἀντέγραψαν τὴν μητρόπολίν τους, τὴν Βρεταννίαν, ὅπου εἶχε ἀρχίσει ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασις καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα, μετὰ τὴν νίκη στὸ Βατερλώ, ἐγένετο ἡ κυρίαρχη δύναμις τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ κόσμου, μὲ τὶς κανονιοφόρους τῆς συνοδεύειν τὶς ἐξαγωγὰς τῶν βιομηχανικῶν τῆς προϊόντων καὶ τὴν στερελὴν παγκόσμιον νόμισμα, μὲ κέντρο τῆς τὸ Σίτυ· σταδιακὰ οἱ Ἠνωμέναις Πολιτεῖαι ἀπέμειναν μὲ τὸ δολλᾶριόν τους, ὡς ὀχυρὸν τους καὶ τὴν ἐπέκτασίν τους πρὸς τὴν Δύση, μὲ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν Ἰνδιάνων, ὡς ζωτικὸν τους χῶρον. Ἡ διαδικασίαν τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος εἶναι γνωστὴ καὶ μὲ ἀρκετὰς λεπτομέρειαις.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐποχῆς μας ἔγκειται στὴν ἐνίσχυσις τῆς αἰσθήσεως τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος σὲ μεγάλα κράτη, καὶ κατὰ κάποιαν ἐννοίαν ὑπερεθνικά, ἢ στὴν ἔκπτωσίν της, κάτω ἀπ' τὶς πιέσεις τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων· ἡ ἔμφασις στὴν παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου μᾶς προσφέρει τὸ καλύτερον ἴσως παράδειγμα διαταράξεως τοῦ δεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ ρόλου τοῦ νομίματος μὲ τὴν αἴσθησιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος· εἶναι πολὺ πλουσιώτερη ἢ ἐμπειρία ἀπὸ ἐκείνη τὴν περίοδο, σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν ἀντίστοιχὴν τῆς παρακμῆς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, μὲ τὶς γνωστὰς παρεμβάσεις στὴν πολιτικὴν ζωὴν τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ πρώτου στὴν ἱστορίαν μὲ τὴν προβληματικὴν αὐτήν. Ὁ κωμικὸς ποιητὴς καὶ ἀνυποχώρητος εἰρηνόφιλος στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, μὲ δικαστικὰς διώξεις ἀπ' τὸν Κλέωνα, ἐμφανίζεται τὸ 406 π.Χ. ὡς ὁ κύριος ἐμψυχωτὴς τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν ἄμυνάν τους καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ φρονήματός των²⁴. ἐπιμένει ὅτι

²³ Ὁ. ἀ. σελ. 19.

²⁴ «Ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 40, κ. ε.

κινδύνευε ή επιβίωση τής πόλεώς του, παρὰ τήν ἔθνική, ἱστορική και πολιτιστική τής συνεισφορά στὸν Ἑλληνισμό, ὡς «τὴν τε πᾶσαν πόλιν τής Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι»²⁵. στήν ἐποχή του ἦταν πανελλήνιος θεσμός ή φράση αὐτή, ἀπ' τὸν «Ἐπιτάφιόν» του, τοῦ Περικλέους. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ πολιτικὸ και δραματικὸ αἰσθητήριο τοῦ Ἀριστοφάνους κατέγραψε τοὺς κινδύνους και τοὺς ἐδίδαξε εἰς τοὺς συμπολίτας του, ὅταν τοὺς ὑπενθύμιζε,

*Τὸν ἱερὸν χορὸν δίκαιόν ἐστι χρηστὰ τῇ πόλει
ξυμπαινεῖν και διδάσκειν...*

Ἐὰν αὐτὰ ἰσχύουν διὰ τὰς Ἀθήνας τής κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπωςδήποτε ἰσχύουν πολὺ περισσότερο στίς ἄλλες ἐποχές και φυσικὰ στή δική μας.

Ἡ δεύτερη, πλήρως ἀπουῶσα ἔννοια ἀπ' τήν βιομηχανική κοινωνία, εἶναι ή ἔκφραση τής δημιουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου, στήν παραγωγική του ἀπασχόληση, ἀλλὰ και στὸν ἀτομικὸ του χῶρο, οἰκογενειακὸ ή μὴ δὲν ἔχει σημασία, και στήν πολιτική του πρακτική· τὸ ἄτομο διέπεται ἀπὸ ἄλλες ἀρχές: ἀπ' τήν ἀπόλυτη προσήλωσή του στήν ἐσχατολογική δέσμευσή του για τήν ἀποστολή του στὸν κόσμο τοῦτο, ὡς θρησκευτική ή ἰδεολογική πίστη, μὲ τίς γνωστὲς παραλλαγές της, για τήν μετὰ θάνατον ζωὴ στὸν χριστιανισμό, τὰ γεράματα στὸν καπιταλισμὸ, τήν ἐπόμενη γενιά ή γενιὲς στὸν σοσιαλισμὸ ή κομμουνισμὸ. Ἡ δημιουργικότης του ἐντάσσεται ἀποκλειστικὰ στίς ἐπιταγές τής ἐσχατολογικῆς του ἀντιλήψεως· χῶρος για ἄλλη ἔκφρασή της δὲν ὑπάρχει, ὅπως τὸ ἔδειξε ὁ Σαρλὼ στοὺς «Μοντέρνους Καιρούς»²⁶. Ἀκόμη και στήν ἐρωτική του ζωὴ δεσμεύεται ή δημιουργικότης του· ή ἔκφρασή της περιορίζεται στήν παραγωγική διαδικασία, και μάλιστα στὸν δεδομένο κλάδο ἐργασίας του και στήν συγκεκριμένη ἐπιχείρηση ἀπασχολήσεώς του· εἶναι πάντοτε περιστασιακή και ἀποσπασματική, χωρὶς ἄλλες προεκτάσεις στήν ζωὴ του και στήν κοινωνική του ἔκφραση, ἐκτὸς ἀπ' τίς ἔμμεσες, μέσῳ τής οικονομικῆς του δραστηριότητος²⁷. Ἀρκετὰ εἶναι αὐτὰ, διότι εἶναι γνωστὴ ή σημασία τής ἀνάγκης τής ἐκφράσεως τής δημιουργικότητος στήν ἐποχή μας, ὡς ἀναγκαίας και ἱκανῆς συνθήκης, κατὰ τοὺς μαθηματικούς, για τήν ἐφαρμογὴ τής ψηφιακῆς τεχνολογίας, στοὺς ἀναγνώστες «Τοῦ Ἐμμελοῦς»· τήν διασύνδεσή τους μὲ τὸ ἀντικείμενό μας ἐπιχειροῦμε τώρα κι ὄχι ἐπανάληψη τής προβληματικῆς, ἀποδεκτῆς πλέον ἀπὸ ὅλους.

²⁵ Θουκυδίδου, «Ευγγραφή», βιβλ. Β', κεφ. μα', παρ. 1

²⁶ Ὁ. ἀ. σελ. 19.

²⁷ Εἰς τὰς «Ἀναλύσεις», ὁ. ἀ. σελ. 36, κ. ἐ., «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 29, κ. ἐ., «Νόμους τὰς ὠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 15, κ. ἐ., «Ἀπ' τὴ μουσική στή γραμματική», σελ. 32, κ. ἐ.

Ἡ τρίτη ἔννοια, ὄχι μόνο ἀποῦσα ἀλλὰ καὶ ἐξοστρακιστέα ἀπ' τὴν λογικὴ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, εἶναι ἡσχόλη, ἡσχολή στὴν κλασικὴ ὀρολογία, ἡ περιδιάβαση τοῦ πολίτου στὴν Ἀγορὰ καὶ ἡ ἐνημέρωσή του γιὰ τὰ τρέχοντα, πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά, εὐτράπελα καὶ σοβαρά· ἀφορᾷ τὴν προσωπικὴ του ἐπιλογὴ γιὰ τὴν διάθεση τοῦ χρόνου του κατὰ τὴν βούλησή του καὶ τὴν ἀνάδειξη ἀκόμη καὶ τοῦ περιττοῦ, στὰ πλαίσια τῶν πολιτικῶν του ἐπιλογῶν, ὡς ἐνδιαφέροντος, γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὴν πόλη του· εἶναι ἀδιανόητη ἡσχόλη στὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο, διότι αὐτομάτως κατακρημνίζει τοὺς βασικοὺς πυλῶνες τῆς ὄντότητός του, τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη, γιὰ τὸ καλὸ, τὸ τέλος, καὶ τὴν πίστη του ὅτι ὁ χρόνος ἀνήκει στὸ θεὸ ἢ στὴν ἰδεολογία, ἐπιστημονικὴ ἢ κομματικὴ. Ἡσχόλη ἐπιτρέπει τὴν ἐνδελεχῆ γνώση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας, διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν καὶ παραμένουν οἱ πλέον ἐνημερωμένοι γιὰ τὰ συμβαίνοντα στὸν τότε γνωστὸ κόσμον καὶ στὸν συντομώτερον χρόνον στὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, ὅπως τοὺς κατηγοροῦσαν οἱ Κορίνθιοι στὴ συνέλευση τῆς Πελοποννησιακῆς συμμαχίας στὴν Σπάρτη· ἔλεγαν, «μόνοι γὰρ ἔχουσι τε ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσιν ἂν ἐπινοήσωσι διὰ τὸ ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖσθαι ὧν ἂν γνῶσιν»²⁸. Δηλαδή, τί κάνουν; ταυτίζουν τὴν ἀπόφασή τους μὲ τὴν πραγματοποίησή της, διότι εἶναι οἱ μόνοι οἱ ὅποιοι θεωροῦν ἴδιο πράγμα αὐτὰ πού ἐλπίζουν μὲ αὐτὰ πού σκέπτονται, ἐπειδὴ τόσο γρήγορα θέτουν εἰς ἐφαρμογὴν τὴν ὅποια ληφθεῖσα ἀπόφαση, δὲν ἐπιτρέπεται καὶ οὔτε γίνεται ἀνεκτὸ οἰοδῆποτε κενὸ χρόνον· στὴν πραγματικότητά οἱ Κορίνθιοι κατηγοροῦν τὸ πολίτευμα τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἐπειδὴ ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὸν ἐνεργὸ πολίτη, ἐξοστρακιστέον στὸ ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς πόλεως των. Ὁ ἐνεργὸς πολίτης, δηλαδή ὁ πολίτης τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, εἶναι ὁ πλέον ἐνημερωμένος στὴν ἱστορίαν, διότι ἐνημερώνονται ὅλοι, καὶ σχεδὸν τὴν ἴδιαν στιγμὴν, γιὰ οἰοδῆποτε νέον φθάσει στὴν πόλιν ἀπὸ οἰοδῆποτε σημείου τοῦ κόσμου, κι ἦταν αἱ Ἀθῆναι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου· προβαίνουν στὴν πολιτικὴν ἐπεξεργασίαν τῆς πληροφορίας, ὡς σύνολον, μέσα ἀπ' τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως, τοὺς στρατηγούς καὶ τὴν πρυτανεύουσαν φυλὴν· ἐφαρμόζουν τὶς ἀποφάσεις τους, ὡς ἀπάντησιν στὴν πληροφορίαν, στὸν ἐλάχιστον χρόνον καὶ μὲ τὴν ἀρμόζουσαν βαρῦτητα. Στὴν ἐποχὴ μας οἱ τρεῖς αὐτὲς λειτουργίαι παρουσιάζουν δυσκαμψία καὶ δυσκινησία, πέραν τῆς ἀναποφεύκτου δυσαρμονίας ὡς πολιτικὸς λόγος καὶ ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὑστέρησιν ἀπὸ πλευρᾶς χρόνου, ἀκόμη καὶ σὲ ἀπόλυτη μέτρησίν του. Ἄκρως εὐχάριστη ἡ παραδρομὴ, ἀλλὰ ὄχι τῆς παρουσίας...

²⁸ Χρήστου Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 92, κ. ἐ., καὶ 202, ὁ. ἀ., καὶ «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 130, κ. ἐ., καὶ 96, ὁ. ἀ.

Ἡ *σχόλη*, *σχολή* ὁδηγεῖ πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρὸς τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν, τῆς ὁποίας μορφῆς, καὶ πρὸς τὸν ἐφησυχασμὸν, ὅταν συντρέξουν καὶ οἱ ἄλλες προϋποθέσεις· ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὴν ἄμεσο δημοκρατία, ἡ δεύτερη τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία κατὰ τὴν περίοδο τῆς παρακμῆς της. Ὁ Τιμαρίων ταλαντεύεται μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων, τοῦ ἐφησυχασμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὴν ἐμφάνιση τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὸν Ἄδη, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὴν ἐγρήγορση τοῦ Θεοδώρου τοῦ Σμυρναίου, τῶν *ιατρῶν*, ὅπως καὶ τῶν *δικαστῶν του*· ἡ διαφορὰ στὴν ἐμφάνιση τῶν δύο αὐτῶν στάσεων ἀποτελεῖ καὶ τὴν πληρέστερη πολιτικὴν κριτικὴν τῶν ἡμερῶν του. Ὁ ἄλλοτε παντοδύναμος *πρωτασηκρήτις*, *πρωθυπουργὸς* δηλαδή, καὶ *πρύτανις* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ πρώτου τότε καὶ μοναδικοῦ μᾶλλον στὸν κόσμον, εἶχε ὑψηλὴν θέσιν στὸν Ἄδη, ἀλλὰ οἱ φιλόσοφοι δὲν τὸν τιμοῦσαν καὶ πολὺ, τὸν χαιρέτησαν, ἀλλὰ δὲν τοῦ προσέφεραν θέσιν μεταξὺ τους, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶχε καλύτερη ὑποδοχὴ ἀπ' τοὺς σοφιστῆς· ὅπωςδὴποτε δὲν εἶναι τυχαία ἡ παρουσίαση τῶν σκηνῶν αὐτῶν ἀπ' τὸν Τιμαρίωνα, ὅταν ἦταν γνωστὸ ὅτι τὴν σάτιρά του θὰ τὴν διάβαζαν ὅλοι στὸ Βυζάντιο.

Ἡ προσέγγιση τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς τῶν Βυζαντινῶν ἐνδιαφέρει περισσότερο, διότι μᾶς παρουσιάζει τὴν διάσπαση τῆς ἐνότητος τοῦ αὐτονόμου πολιτικοῦ ρόλου τοῦ νομίσματος καὶ τῆς αἰσθήσεως τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, τὴν ἀπώλεια τῆς εὐαισθησίας τοῦ πολίτου, ἢ ἔστω τοῦ Βυζαντινοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, σὲ σύγκριση μὲ τὶς προηγούμενες· οὔτε στὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων συγκρούσεων, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν αἰρέσεων, δὲν διερράγη ἡ αἴσθησις τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, ἐνῶ καὶ τὸ νόμισμα διεφυλάχθη γνήσιο, παρὰ τὴν παρακμὴ τῆς αὐτοκρατορίας γιὰ μεγάλο διάστημα. Σὲ κάτι περισσότερο μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἱστορικὴ ἀναδρομῆ..

Ἡ ἐξουσία φύσει εἶναι ἀναίσθητη κι ἡ ὀλοκληρωτικὴ πλήρως ἀναίσθητη, χωρὶς τὴν ἐλαχίστην σχισμὴν εὐαισθησίας ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπον· ἔχει συνηθίσει τόσο πολὺ στὴν δουλικὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑπηκόων της, ὥστε ἀδυνατεῖ καταγράψαι τὶς στιγμῆς τῶν ἐκρήξεών του, ἐπιτυχημένων ἢ μὴ. Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, ἀπ' τὴν στιγμὴ ποὺ ἔχασαν τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τοὺς λαοὺς τους, τοὺς ὁποίους λαοὺς, ὅπως συνέβη μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπώλεσαν αὐτομάτως καὶ τὴν μέριμνά τους γιὰ τὴν διατήρηση τῆς γνησιότητος τοῦ νομίσματός τους, ὡς προπυργίου τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, ἢ καὶ ἀντιστρόφως, δὲν εἶναι γραμμικὴ ἡ σχέση τους· ἀπ' τὴν πλευρὰ τους οἱ ὑπήκοοι, ἢ καὶ οἱ πολῖτες κατὰ τὸν Ἀριστοφάνη, μόλις ἀπωλέσουν τὴν εὐαισθησία τους γι' αὐτὲς τὶς βασικὲς λειτουργίες τῆς πολιτείας τους, ἐκπίπτουν ἀμέσως σὲ ἀχρείους ἢ κυνικοὺς καὶ δουλικοὺς πρὸς τὴν ὁποίαν μορφῆν ἐξουσία. Ἡ εὐαισθησία, τοῦ ἀσκοῦντος ἢ τοῦ ὑφισταμένου αὐτῆν, ἐμφανίζεται μόνο στὴν δημοκρατία,

στὸν ἐνεργὸ πολίτη, μὲ «τὸ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»²⁹, μὲ προέχουσα θέση σὲ ἐκείνη τοῦ πολίτου στὴν ἄμεσο δημοκρατία· διατηρήθηκε σὲ κάποιο βαθμὸ ἢ ἐξουσία ὡς ἡ πεφωτισμένη δεσποτεία τοῦ Πλάτωνος, στὸν φιλόσοφο βασιλέα ἢ τὸ ἀντίστροφο, ἀλλὰ πάντοτε ὅταν εἶναι ἰσχυρὲς καὶ ζωντανὲς οἱ πολιτιστικὲς καὶ ἱστορικὲς ρίζες. Σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ Βυζάντιο διέθετε τὶς ρίζες αὐτές³⁰, ἀλλὰ μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς αὐτοκρατορίας τὶς ἀπώλεσε καὶ περιορίσθηκαν αὐτὲς στὴν ἐπιβίωση τοῦ γένους στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στὰ ἀκατοίκητα νησιά· ἀναζήτησαν διέξοδο ὅσοι ἦταν ἐλεύθεροι ἢ ἐπιδίωκαν τὴν ἐλευθερία τους, ἐκτὸς τοῦ συστήματος τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς δουλικῆς ὑποταγῆς τους. Τὸ ἀντικείμενό μας δὲν εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἐπιβίωση τοῦ γένους μας. Ἄλλη φορὰ ἴσως μᾶς τραβήξει τὴν προσοχὴ ἢ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ πτυχὴ τῆς ἱστορίας μας...

---

²⁹ Εἰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 4, κ. ἐ.

³⁰ Ὁ. ἀ., σελ. 3, κ. ἐ., καὶ σελ. 11, κ. ἐ.

Ἡ σύγκριση μεταξύ τῶν δεδομένων αὐτῶν, πρῶτον μὲν, τοῦ ἐφησυχασμοῦ τῶν Βυζαντινῶν, μετὰ τὴν ἀκμὴ τῆς κοσμοκρατορίας τους ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, καὶ δεύτερον, τῆς παραχωρήσεως τῶν διομολογήσεων πρὸς τὴν Βενετία καὶ τὶς ἄλλες ἰταλικὲς πόλεις, ἴσως μᾶς προσφέρει τὴν ἀπάντηση· ὁ ἐφησυχασμὸς συνοδεύθηκε καὶ ἀπ' τὴν παραμέληση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, τῶν μοναδικῶν δυνάμεων ἀμύνης τῆς αὐτοκρατορίας ἀπέναντι στὶς εἰσβολὲς τῶν βαρβάρων ἐπὶ ὀκτακόσια συναπτὰ ἔτη. Ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος, ὄχι μόνο ἀνακαλεῖ, μόλις ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία τὸ 1042 μ.Χ., τὸν Γεώργιο Μανιάκη ἀπ' τὴν Νότιο Ἰταλία αὐτὴ τὴ φορά, ἀλλὰ καὶ ἀφήνει τὸν στόλο νὰ σαπίζει στὸν Κεράτιο, ἐνῶ διαλύει τὰ στρατεύματα στὰ σύνορα τοῦ κράτους, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἀφοπλισμὸ του· λίγα χρόνια μετὰ, ὅταν ἐμφανίσθηκαν οἱ Σελτζοῦκοι Τούρκοι στὶς ἀσιατικὲς ἐπαρχίες καὶ οἱ Νορμανδοὶ στὶς ἰταλικὲς, δὲν ὑπῆρχε στρατὸς γιὰ ἄμυνα. Ἡ κριτικὴ τοῦ Κεκαυμένου γιὰ τὴν βασιλείαν του χαρακτηριστικῆ, «τὴν βασιλείαν τῶν Ρωμαίων διέφθειρε καὶ ἠρήμωσε»³¹. τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔζησε ὁ Κεκαυμένος καὶ γνώριζε προσωπικὰ τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ βασιλεὺς ὅμως εἶχε ἄλλη ἄποψη, παρὰ τὴν ἀνάκτηση μεγάλου μέρους τῆς Σικελίας ἀπ' τοὺς Ἄραβες, μετὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ Γεωργίου Μανιάκη, διότι δὲν εἶχαν ἐμφανισθεῖ ἀκόμη οἱ πολυάριθμοι καὶ ποικιλώνυμοι εἰσβολεῖς στὴν Ἀσία καὶ στὴν Εὐρώπη: «ἤρεμει μὲν νῦν τὸ ἀντίπαλον, εἰρηνεὺει δὲ τὸ ὑπήκοον, πολλὴ δὲ γαλήνη τὰ Ρωμαίων κατέχει καὶ οὐδὲν ἐστὶ τὸ ἀνθέλκον τὰς ἡμετέρας φροντίδας», παρὰ τοὺς ἀκροβολισμοὺς τῶν βαρβάρων. Τὸν ἐφησυχασμὸ τῆς κοινῆς γνώμης τῶν Βυζαντινῶν ἐκφράζει ὁ βασιλεὺς τους...

Οἱ παραχωρήσεις ἄρχισαν κατὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας πρὸς τὴν Βενετία, τὴν Γένοβα καὶ τὸ Αμάλφι, οἱ ὁποῖες ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς αὐτοκρατορίας, χωρὶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ γεγονὸς· ὁ στρατὸς εἶχε παραμεληθεῖ, μετὰ καὶ τὴν ἐξέγερση τοῦ Γεωργίου Μανιάκη, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνέτρεπε τὸν Κωνσταντῖνο ἀπ' τὸν θρόνο, ἐὰν δὲν τραυματιζόταν θανασίμως στὴ διαδρομὴ πρὸς τὴν βασιλεύουσα καὶ στὴ σύγκρουση μὲ τὰ βασιλικά στρατεύματα, τὰ ὁποῖα εἶχε κατατροπώσει. Ὅσο ἐπιδεινωνόταν ἡ κατάσταση στὴν αὐτοκρατορία καὶ παρεμελεῖτο ὁ στρατὸς, τόσο οἱ βασιλεῖς προσέφευγαν στὶς ἰταλικὲς πόλεις γιὰ κάθε βοήθεια, μεταφορᾶς τῶν στρατευμάτων στὴν ἀρχή, ἐκμίσθωση βαρβάρων στὴ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ παραχωρήσεις διευκολύνσεων γιὰ τὶς ἐξυπηρετήσεις αὐτές· σταδιακὰ οἱ ἐμπορικὲς πόλεις κυριαρχοῦσαν πλέον στὴ θάλασσα, ἐνῶ ἔπαιρναν στὰ χέρια τους καὶ τὸ ἐμπόριο, μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἐμπορικῶν σταθμῶν ὄχι μόνο στὰ νησιά καὶ στὶς παράκτιες πόλεις, ἀλλὰ καὶ στὴν πρωτεύουσα,

³¹ Κεκαυμένου, «Στρατηγικόν, βιβλ. Ε', παρ. 83 καὶ Ἄνδρ. ὁ. ἀ., σελ. 3, κ. ἐ. Ἄνδρεάδου, ὁ. ἀ. τομ. Β', σελ. 472.

ἀρχῆς γενομένης ἀπ' τὸν Γαλατᾶ, μὲ προόνομια γιὰ τὴν διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων τους.

Οἱ διαμαρτυρίες τῶν *συντεχνιῶν* τῶν *ἐμπόρων* καὶ τῶν *βιοτεχνῶν* δὲν εἰσακούονταν στὸ *Ἱερὸν Παλάτιον*. ἡ ἐπαφή του μὲ τὸν ἀπλὸ κόσμο εἶχε πλήρως ἀποκοπεῖ, ἀφοῦ καὶ οἱ σοφοὶ τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ *Μιχαήλ Ψελλός*, δὲν ἔβλεπαν τίς καταστροφικὲς ἐπιπτώσεις τῶν διομολογήσεων, ἂν καὶ ὁ ἀπλὸς λαὸς ἔδειχνε ἀρκετὴ εὐαισθησία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναισθησία τῆς ἐξουσίας.

Οἱ διομολογήσεις ἀποτελεῖν μᾶλλον πλήρως τὴν διάσπαση τῆς συνδέσεως τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, μὲ τὸ νόμισμα, μετὰ τὴν νόθευσή του, σὲ οἰαδήποτε χώρα καὶ ἐποχή, εἴτε ἀφορᾷ αὐτὸ τίς μεγάλες αὐτοκρατορίες τῆς ἱστορίας, *Βυζάντιο*, *Ῥώμη*, εἴτε τὰ σύγχρονα κράτη, *Ἡνωμένες Πολιτεῖες*, *Βρεταννία*. οἱ διομολογήσεις προκαλοῦν τὴν χαλάρωση ἢ καὶ τὴν διάσπαση τῶν *κοινωνικῶν δεσμῶν*, καθὼς ἀποδιαρθρώνεται ἡ παραγωγικὴ διαδικασία καὶ μεταφέρεται ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐκτὸς τῆς χώρας, ἐνῶ προστίθενται ἡ *οἰκονομικὴ κρίση* καὶ ἡ *ἐξαθλίωση τοῦ κόσμου*, ἀλλὰ καὶ προσβάλλεται ἡ *ἐθνικὴ φιλοτιμία*, τόσο ἰσχυρὴ σὲ κάποιους λαούς, ὅπως τοὺς Ἕλληνας· ἡ παρακμὴ συνοδεύεται πάντοτε μὲ τὴν πρακτικὴ τῶν *ἐκλελυμένων* καὶ τὴν ἀνοχὴ εἰς τὴν *ἀλλοίωσιν* τῆς γλώσσης, μὲ τὴν ἀποδοχὴ ξένων λέξεων ἢ φράσεων, ἀλλὰ καὶ κυριαρχίας τῶν «*βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμῶν*»³², γνωστὰ αὐτὰ τοὺς ἀναγνώστες «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*».

---

³² Εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «*Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις*», σελ. 23, κ. ἐ.

Αντίβαρο στις διομολογήσεις

Η προσήλωση στην όποιας μορφής τελεολογική πίστη σε περίοδο παρακμής είναι ή σύνηθης τάση των λαών, και πολύ περισσότερο, όσων έχουν ενσωματώσει στην ιδεολογία τους την έσχατολογική αντίληψη, όπως συμβαίνει με τον βιομηχανικό άνθρωπο στην εποχή μας· οί άπαρχές της ανάγονται στον Άγιο Αύγουστινο και στην εποχή του Αύγουστου. Η άπουσία ιστορικῶν και πολιτιστικῶν ριζῶν ὀδηγεῖ, ἀπ' τήν μία πλευρά, στην ἀναζήτηση ἑνὸς σταθεροῦ ὑποβάθρου *ιδεολογικῆς ἐπικαλύψεως* τῆς *έσχατολογικῆς* ἀντιλήψεως, ἀλλὰ ἀπὸ τήν ἄλλη, ἐπενεργοῦν ὡς ἀντίβαρο, ὅταν εἶναι πολὺ ἰσχυρὲς καὶ ἀντισταθμίζουν, ἀπαλύνουν ἢ καὶ αἶρουν τὶς πολλαπλὲς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς *έσχατολογίας*· στὸ Βυζάντιο ἀπεδείχθησαν ἀδύναμες γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς αὐτοκρατορίας, διότι δὲν ἦταν ἀρκετὰ ριζωμένες στὴν *κοινωνία του*, μᾶλλον στὴν *ἄρχουσα τάξη* καὶ στὴν *αὐλή*, με ὅλες τὶς ἐξαρτήσεις της ἀπ' τὴν *ρωμαϊκὴ δικαιοκὴ παράδοση* καὶ τὴν *περσικὴ βασιλικὴ τελετουργία*. Στὰ *λαϊκὰ στρώματα*, ὅμως, οἱ *έλληνικὲς ρίζες* προσέφεραν τὴν ἰσχυρὴ δύναμη γιὰ τὴν ἀντίσταση κατὰ τῶν *Φράγκων* καὶ τῶν *Τούρκων*, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάταση τοῦ *γένους*, μετὰ ἀπὸ τεσσάρων αἰῶνων δουλεία. Πάλι ὀδηγηθήκαμε εἰς ἄλλας ἀτραπούς, πέραν τῶν ὁρίων τοῦ πονήματος...

Οἱ κάτοικοι τῆς *Κωνσταντινουπόλεως* καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν ἀντιμετώπισαν τὴν ὑπεροπτικὴ στάση τῶν Ἰταλῶν ἀπέναντί τους, λόγω τῶν προνομίων τῶν διομολογήσεων, αἰσθάνθηκαν, ὄχι μόνο προσβολὴ καὶ ταπείνωση, ἀλλὰ καὶ *κατωτερότητα* στὴν ἴδια τὴν *πατρίδα τους*· ἐὰν τὸ συναίσθημα αὐτὸ συμπληρωθεῖ με τὴν διάλυση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου καὶ τὴν νόθευση τοῦ νομίματος, ὀλοκληρώνει τὸ μωσαϊκὸ τῆς ψυχολογικῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας. Αἰσθάνονταν ἀνδράποδα στὴν ἴδια τους τὴν *χώρα*, ἐνῶ ἔχαναν καὶ τὶς δουλειές τους ἀπὸ τὶς *συντεχνίες* τῶν *ἰταλικῶν πόλεων*, καὶ ἀντέδρασαν βιαίως τὶς περισσότερες φορές. Η πρώτη ἀναφορὰ γιὰ τοὺς *ἀπράγμονες* καὶ *ἀχρείους*, ὡς *ἀνδράποδα* στὴν ἴδια τους τὴν *πατρίδα*, ἀνάγεται εἰς τὸν *Διονύσιο* τὸν *Φωκαέα*, κατὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς *Ἰωνίας* τὸ 500 π.Χ., ὅταν οἱ *Ἴωνες*, *μαλθακί*, *τρυφηλοὶ* καὶ *ἀσύνητοι*, δὲν ἄκουσαν τὸν *Διονύσιον*, ὁ ὁποῖος ὀργάνωσε τὸν στόλο τους καὶ ἄρχισε τὰ *γυμνάσια* γιὰ τὴν προετοιμασία τους, κατὰ τὴν ἐπικείμενη ναυμαχία με τὸν *φοινικικὸ στόλο*· διέκοψαν τὰ *γυμνάσια*, ὅποτε τοὺς εἶπε ὁ *Διονύσιος*, «ἐπὶ ξυροῦ γὰρ ἀκμῆς ἔχεται ὑμῖν τὰ πρήγματα, ἄνδρες Ἴωνες, ἢ εἶναι ἐλευθέροισι ἢ δούλοισι καὶ τούτοισι ὡς δρηπέτησι»³³. εἶναι σαφέστατος, ὁ γενναῖος *Διονύσιος*, διότι στὴν κόψη τοῦ *ξυραφιοῦ* εἶναι τὰ *πράγματα*, ἄνδρες Ἴωνες, ἢ θὰ εἴστε ἐλεύθεροι, ἢ δούλοι καὶ μάλιστα ὡς

³³ Ἡροδότου, «Μοῦσαι», «Ἐρατώ», Ζ', κεφ. 11, μετάφραση δική μου.

δραπέτες στην ίδια σας την χώρα. Επιβεβαιώθηκε ο Διονύσιος και η Μίλητος, ή μεγαλύτερα πόλεις του Έλληνισμού τότε, κατεστράφη και δεν ανέκτησε ποτέ το προηγούμενο μεγαλείο της..

Οι ιταλικές πόλεις, ξεκίνησαν ως προτεκτοράτα υπό την ελληνική προστασία απέναντι στους βαρβάρους κατακτητές της χώρας τους, με την Βενετία πρώτη απ' τον πέμπτο αιώνα, όταν κατέφυγαν στις λιμοθάλασσες των εκβολών του Πάδου για την σωτηρία τους και με μοναδική τους διέξοδο την επικοινωνία με την βυζαντινή αυτοκρατορία· είχαν συνηθίσει και προσέτρεχαν συνέχεια στον αυτοκράτορα για την προστασία τους. Σταδιακά η Βενετία έγινε η πιο ισχυρή ναυτική δύναμις της Μεσογείου και από οικονομικής πλευράς διέθετε την προηγμένη τεχνολογία της εποχής, για την προώθηση του διεθνούς εμπορίου, όταν ο Κωνσταντίνος Μονομάχος και οι διάδοχοί του παρημέλησαν τον στόλο και οι Βυζαντινοί προσέφευγαν σε αυτούς για την αντιμετώπιση των Νορμανδών επιδρομέων· η παρακμή της αυτοκρατορίας δεν ήταν αποτέλεσμα τόσο των εξωτερικών πιέσεων, διότι είχαν αντιμετωπίσει και παλαιότερα έχθρους από όλα τα σύνορά τους, αλλά φυσικό επακόλουθο της παρακμής στο έσωτερικό και της παρεμβάσεως των τριών αυτών παραγόντων, της νοθεύσεως του νομίσματος, των διομολογήσεων και της απωλείας της αισθήσεως της εθνικής ενότητας.

Οι διομολογήσεις είχαν και δύο άλλες διαστάσεις, πέραν της εθνικής υποτελείας: οι Βυζαντινοί έχαναν το μονοπώλιό τους στην κάθε μορφής προηγμένη τεχνολογία της εποχής, όπως ήταν το ύγρον πύρ τα ύφαντουργικά προϊόντα, αλλά και στην βιομηχανική παραγωγή και στην αποκλειστική διάθεση όπλικών συστημάτων· προκλητικά, είδαν τους ανταγωνιστές τους, μέσα στην πρωτεύουσά τους, σε πλεονεκτικότερη θέση απ' τους ίδιους, οικονομικά, διότι είχαν προνόμια και φορολογικές ατέλειες, αλλά και πολιτικά, διότι δεν υπάγονταν στους ελληνικούς νόμους. Δεύτερον, αισθάνθηκαν την ταπείνωση του υποβιβασμού τους σε πολίτες δευτέρας κατηγορίας· αυτό το αίσθημα επιδείνωνε την απώλεια της αισθήσεως της εθνικής ενότητας. Αισθάνθηκαν περιθωριακοί, καθώς οι Ιταλοί, και περισσότερο οι Βενετοί, ήταν ιδιαίτερος προκλητικοί.

Στην εποχή μας συμβαίνει κάτι αντίστοιχο στις ισχυρές άλλοτε καπιταλιστικές οικονομίες, με πρώτη την αμερικανική ή κυβερνητική ήταν δική της προϊόν, μέσα από τις συνθήκες του Δευτέρου παγκσμίου πολέμου, με την επέκτασή της στην πληροφορική και στην ψηφιακή επανάσταση, συνοδευόμενη απ' την παγκοσμιοποίηση, μετά την κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος και την απόλυτη κοσμοκρατορία των Ηνωμένων Πολιτειών³⁴. ακολούθησε ή επέκταση της εφαρμογής της ψηφιακής επαναστάσεως σε όλοκληρο τον κόσμο, με αποκλειστικό διανομέα την αμερικανική οικονομία. Κατείχε την αδιαμφισβήτητη κυριαρχία στην προηγμένη τεχνολογία και αξιοποιούσε κανονικά την θέση της αυτή· στη συνέχεια έκανε εξαγωγή της τεχνολογίας και εγκατάστασή της στις διάφορες χώρες. Επιπροσάδην διερχόμαστε την εξιστόρηση κι όχι διεξοδικά, διότι δεν είναι αυτό το θέμα μας, αλλά για την υπογράμμιση των διομολογήσεων της εποχής μας· όταν οι περισσότερες αμερικανικές και βρεταννικές εταιρείες έχουν αναθέσει την οργάνωση και λειτουργία του μηχανογραφικού τους τουλάχιστον συστήματος σε ινδικές επιχειρήσεις λογισμικού της Μπαγκαλόρε, αυτό σημαίνει ότι εφαρμόζουν κανονικά τις διομολογήσεις· το ίδιο συμβαίνει και με την εξυπηρέτηση τεχνικών αναγκών επισκευής οικιακών συσκευών ή και γραφείων, ή όποια έχει ανατεθεί επίσης σε ινδικές ή άλλες ασιατικές επιχειρήσεις, για την ενημέρωσή τους μέσω του διαδικτύου και τον συντονισμό των εργασιών τους. Αυτό σημαίνει ότι ο κάτοικος της Καλιφορνίας ή άλλης πολιτείας νιώθει μέσα του ότι χάνει την αίσθηση της αυτόνομου εθνικής του υπάρξεως· δεν διαφέρουν και πολύ οι διομολογήσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από αυτές της εποχής μας, με μοναδική διαφορά ότι οι παλιές υπεισέρχονταν πολύ ολιγώτερο στην σφαίρα της προσωπικής και οικογενειακής ζωής και αυτό μόνο έμμέσως. Όταν, δεύτερο παράδειγμα, επιμένουν λίαν πεισμόνως οι Αμερικανοί στην ανατίμηση του κινεζικού ρεμίνμπι –το οποίο ήδη έχει ανατιμηθεί έναντι του δολλαρίου κατά 25% περίπου, ήτοι το δολλάριο έχει υποτιμηθεί κατά 50%, την τελευταία έξαετία και δεν έχει μειωθεί ουδόλως το έμπορικό τους έλλειμμα με την Κίνα-, χωρίς την αξιολόγηση των ανακατατάξεων της παγκοσμίου οικονομίας, αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ζούν μακαρίως στην περίοδο του πλήρους έφησυχασμού ως συνέχεια της κοσμοκρατορίας τους.

Παρομοίως στις μέρες μας, ή Μπαγκαλόρε έχει υποκαταστήσει την Σίλικον βάλει στην παραγωγή λογισμικού και οι ινδικές εταιρείες έχουν αναπτύξει ευρύ πλέγμα σχέσεων με τις κινεζικές και εκείνες των άλλων

³⁴ Είς τας «ἀναλύσεις», ὁ. ἀ., σελ. 27 κ. ἑ., «Νόμους τὰς ψῆδᾶς ἡμῶν γεγονέναι», σελ. 18, κ. ἑ.,

ἀναδυομένων χωρῶν στὸν τομέα τῆς προηγμένης τεχνολογίας· ἡ Κίνα καὶ οἱ Ἀναδυόμενοι ἀποτελοῦν πλέον τὴν ἀτμομηχανή τῆς παγκοσμίου οἰκονομίας κι ὅποιος δὲν τὸ ἀναγνωρίζει, βρίσκεται προσκολλημένος στὶς *ιδεολογικές του προκαταλήψεις* καὶ στὸν ἐφησυχασμό του γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς, δηλαδὴ ὅπως ἀκριβῶς ἦταν οἱ Βυζαντινοί. Ἡ ἐμβάθυνση στὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση δὲν προσθέτει πολλὰ στοιχεῖα, διότι ὅλα εἶναι γνωστά. Ἄλλο ἐνδιαφέρει, οἱ δυνατότητες ἀμύνης τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας, σὲ σύγκριση μὲ τὴν βυζαντινὴ· ὁ ἐφησυχασμὸς εἶναι ἰδίου μεγέθους, ὅπως καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς κυριάρχου θέσεως ἐπὶ τῆς προηγμένης τεχνολογίας, ἀλλὰ παρεμβαίνουν δύο νέοι παράγοντες: ἡ ἀποδέσμευση τῆς δημιουργικότητος λόγω τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὁ ἑτερογενὴς καὶ πολυπολικὸς κόσμος³⁵. Ἡ ἀμερικανικὴ κοσμοκρατορία χαρακτηρίζεται ἀπ' τὴν ἀπόλυτη ταύτιση τῆς ἐσχατολογικῆς τῆς ἀντιλήψεως μὲ τὸν πλήρη ἐφησυχασμὸ τῶν πολιτῶν τῆς· οἱ κοσμοθεωρίες γιὰ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας, τὸν πόλεμο τῶν πολιτισμῶν συμπλέκονται ἀρρήκτως μὲ τὴν φύση τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν μετάπλαση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ὡς ἰδεολογίας του. Οἱ δυνατότητες τῆς κοινωνίας γιὰ θεώρηση τῶν ἄλλων προβλημάτων, ὅπως τοῦ κλίματος, εἶναι ἐλάχιστες, ἐνῶ ἔχουν ἐκφυλισθεῖ πλήρως καὶ τὰ παλιὰ ζωντανὰ ἀντιπολεμικὰ καὶ ἄλλα κινήματα τῆς δεκαετίας τοῦ '60· ἡ προσφυγὴ στὴν νόθευση τοῦ νομίματος, μὲ τὸν ὑπερβολικὸ δανεισμὸ καὶ τὴν διάθεση κρατικῶν ὁμολόγων στὶς ξένες χῶρες καὶ κυρίως στὶς ἀναδυόμενες, ἔχει ἀκριβῶς τὶς ἴδιες *ψυχολογικὲς ἐπιπτώσεις* στὴν συνείδηση τῶν Ἀμερικανῶν, μὲ ἐκεῖνες στὴ συνείδηση τῶν Βυζαντινῶν ἀπ' τὴν νόθευση τοῦ σολίδου καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν διομολογήσεων. Ἀπ' τὴν ἴδια συστατικὴ ἠθικὴ διέπονται ἀμφότεροι οἱ λαοὶ καὶ οἱ ἡγέτες τους, χωρὶς καμμία ἀμφιβολία, ὅταν θεωρήσει κανεὶς τὶς ἐξελίξεις ἀπὸ ἱστορικὴ ἀπόσταση.

---

³⁵ Εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἑτερογενὴς καὶ πολυπολικὸς κόσμος».

Ἡ διασταλτικὴ ἠθικὴ

Ὁ ἐφησυχασμὸς καὶ ἡ συσταλτικὴ ἠθικὴ συνοδεύονται πάντοτε κι ἀπ' τὴν προσήλωσιν τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐσχατολογικὴ του ἀντίληψη, τῆς ὁποίας μορφῆς τὴν προσφέρει τὸ σύστημα· οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς μετὰ τὸν Βουλγαροκτόνο, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἔλαβαν τὴν ὁδὸ τῆς πλήρους ἀποκοπῆς τους ἀπ' τὸν ἀπλὸ λαὸ τους, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀποτίναξε τὶς ὁποῖες ἐξαρτήσεις κοινῆς πορείας μὲ τοὺς ἡγέτες του καὶ βάδισε πρὸς τὰ ψηλὰ βουνά, κυρίως μετὰ τὶς Σταυροφορίες, γιὰ τὴν προσωπικὴ του καὶ τὴν ἐθνικὴ του ἐπιβίωση· ὁ διχασμὸς αὐτὸς εἶναι ἐμφανέστατος τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει τὰ προηγούμενα ὀκτακόσια χρόνια, οὔτε ὡς ὑπόνοια, παρὰ μόνο ὡς ἐλαχίστη καὶ φευγαλέα. Φυσικὰ δὲν εἶναι εὐκόλη ἡ μελέτη τῶν ἐπιπτώσεων αὐτῶν στὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία, διότι εἶναι ἐλαχίστη ἡ χρονικὴ ἀπόσταση καὶ δὲν εἶναι πρόσφορες οἱ ἱστορικὲς παρατηρήσεις· εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ ἀξιολόγησις τῶν νέων παραγόντων καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τους στὴν πολιτικὴ ζωὴ, δηλαδή, τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ ἑτερογενοῦς κόσμου.

Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάστασις, πρῶτον, ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὅλες τὶς πτυχὲς τῆς ζωῆς του³⁶. ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία, μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ τῆς ἀντίληψη καὶ τὸν πληρέστατο ἐγκλωβισμό τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐξυπηρέτησίν της, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος, παρὰ μόνο ἐντὸς τῶν συγκεκριμένων πλαισίων τῆς παραγωγικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἢ πολιτικῆς παρουσίας του -κι ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἡ ἀξιολόγησις αὐτῆ-, περιστασιακὰ καὶ ἀποσπασματικὰ· δηλαδή, αἶρει τὴν πολιτικὴν πρῶτα καὶ τὴν κοινωνικὴν στῆ συνέχεια λειτουργία τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, διότι ἡ παραγωγικὴ εἶναι παρεπόμενη· διαφορετικὰ ἐκπίπτει σὲ ἀπλὸ παραγωγικὸ ἐργαλεῖο. Αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρη αἰτία τῆς ὑποχωρήσεως τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὸν κλάδο τῆς προηγμένης τεχνολογίας, παρὰ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς χώρας τους καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἀγγλικῶν ὡς βασικῆς λειτουργικῆς γλώσσης τῆς πληροφορικῆς· φυσικὰ, ἐδῶ παρεμβαίνει καὶ ὁ παράγων τῆς γλώσσης, διότι στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία κρίνεται ἡ ἰκανότης συνθέσεως ἐκάστης γλώσσης, καὶ ἡ ἀγγλικὴ εἶναι πολὺ δύσκαμπτη καὶ δυσλειτουργικὴ γιὰ τὴν κάλυψιν τῶν διανοητικῶν ἀναγκῶν τῶν ἐρευνητῶν. Ἄλλο εἶναι ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα τῶν ὑπολογιστῶν κι ἄλλο, ἡ γλῶσσα τῆς σκέψεως τοῦ ἐρευνητοῦ, ἡ διάνοιά του³⁷. ἡ διάνοια ἐνδιαφέρει τὸν χρήστη τῆς πληροφορικῆς. Εἶναι

³⁶ Ὁ. ἀ., σελ. 20, κ. ἐ., σελ. 23, κ. ἐ.

³⁷ Ὁ. ἀ., «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στῆ γραμματικὴ», σελ. 13, κ. ἐ. 32, κ. ἐ., «Νόμους τὰς δὰς ἡμῖν γεγονένα», σελ. 15, κ. ἐ., 21, κ. ἐ., σελ. 38, κ. ἐ. «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 46, κ. ἐ., «Τὰ παιδιὰ τ' ἀνυπότακτα», σελ. 9, κ. ἐ.

χαρακτηριστικό ότι η περίφημη *Silicon valley* της Καλιφορνίας διέρχεται σοβαρή κρίση, με πολύ ύψηλα ποσοστά ανεργίας. Έπομένως, όσο πιο ισχυρή είναι η εξάρτηση της κοινωνίας απ' την έσχατολογική αντίληψη της, τόσο καθίσταται πιο δύσκολη η έκφραση της δημιουργικότητας και ακόμη πιο δυσχερής στις υπόλοιπες και προσωπικές πτυχές της ζωής των έρευνητών. Γνωστά αυτά στους άναγνώστες «Του Έμμελους».

Ο έτερογενής κόσμος, δεύτερον, είναι κάτι τὸ ἀδιανόητο γιὰ τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο, γαλουχημένο μετὰ τὴν καλβινιστικὴ ἠθικὴ, τὸ προτεσταντικὸ πνεῦμα καὶ τὴν πίστη του, ὅτι ἀποτελεῖ τὴν τελευταία καὶ ἀνωτέρα φάση τῆς παγκοσμίου ἱστορίας· προϋποθέτει τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ἄλλου, τοῦ ὁποιοῦ Ἄλλου, ὡς ἰσοτίμου καὶ μετὰ τὰ ἴδια δικαιώματα στὴν ζωὴ καὶ στὸν πλανήτη φυσικά, διότι παρεμβαίνει καὶ ἡ ἐπιδείνωση τοῦ κλίματος. Ὅταν ὁ Σωκράτης, εἰς τὰς «Νεφέλας» τοῦ Ἀριστοφάνους, δηλαδὴ ὁ κωμικὸς ποιητὴς διδάσκει εἰς τοὺς Ἀθηναίους, καὶ χαρακτηρίζει ἀρκετὰ ἐμπαικτικὰ τὸν γέροντα Στρεψιάδην ὅτι εἶναι,

*ἄνθρωπος ἀμαθὴς οὐτοσί καὶ βάρβαρος*³⁸

περιγράφει τὴν ἔννοια τοῦ βαρβάρου εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν τοῦ 424 π.Χ., δηλαδὴ εἰς τὴν ἀκμὴ της, ὅταν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι πίστευαν ὅτι θὰ κέρδιζαν τὸν πόλεμον μετὰ τοὺς Λακεδαιμονίους· ὁ ἄνθρωπος ὁ τὸσον ἀμαθὴς εἶναι βάρβαρος, κεφάλαιος, ἀδυνατῶν ἐκφράσαι τὸν λόγον του, ἔχειν πολιτικὴν παρουσίαν εἰς τὴν Ἀγορὰ καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου.

ἄνθρωπος τόσο ἀμαθὴς καὶ βάρβαρος

Τὸ κριτήριον τοῦ ἐνεργοῦ ἐλευθέρου πολίτου ἐξυπακούεται ὅτι εἶναι ἡ ἐκφρασις τοῦ λόγου του, τὸ «μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», τὸ «τίς ἀγορεύειν βούλεται»· ὁ Γεροστρεψιάδης δὲν ἔχει τίς δυνατότητες αὐτὲς καὶ ἐπομένως ἦταν βάρβαρος, ἐπειδὴ, ἀφοῦ δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα τοῦ λόγου, μιλοῦσε μετὰ βάρ βάρ, ὅπως οἱ βάρβαροι.

Τὸν Σωκράτη ἀντέγραψε, τριάκοντα πέντε περίπου ἔτη ἀργότερα, καὶ ὅταν εἶχε ἀνακάμψει κάπως ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἀπ' τὴν ἥττα της στὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, ὁ Ἰσοκράτης, στὸν εὐρύτερον κύκλον τῶν μαθητῶν του, ὅταν γράφει εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» του»:

*καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*³⁹.

³⁸ Εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Έμμελους», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 3, κ. ε΄.

³⁹ Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», κεφ. 50

Στὴν περίοδο τῶν μεγάλων ἐμφυλίων πολέμων, τὴν ἐπομένη ἀκριβῶς τῆς ἀνταλκιδείου εἰρήνης καὶ τῆς παραχωρήσεως τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στοὺς Πέρσες, γράφει τὸ ἐγκώμιό του διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Ἑλληνισμό, ὁ μέγας πολιτικός, φιλόσοφος καὶ σοφιστής. Τὸν ἀντιγράφει 740 ἔτη ἀργότερα ὁ Λιβάνιος, φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀντιόχεια, ὅταν λέγει εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» του πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς,

*εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἕλληνα κλητέον*⁴⁰

Μᾶς ἐπισημαίνει ὁ ἐθνικὸς φιλόσοφος, καθηγητὴς σοφιστικῆς καὶ φίλος προσωπικὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὅτι τοὺς Ἕλληνες τοὺς προσδιορίζουμε ἀπ' τοὺς λόγους τους, ἀπ' τὴν διάνοιά τους, ἀπ' τὴν παιδευσή τους κι ὄχι ἀπ' τὸ γένος, ἀπ' τὴν κοινή τους καταγωγὴ.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑτερογενοῦς κόσμου ἀνάγεται στὴν ἑλληνικὴ ἐποχὴ, τὴν προομηρικὴ μάλιστα, καὶ συνεχίζεται ὡς τὶς μέρες μας· ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος καὶ δὲν ἀναγνώρισε καὶ ἀδυνατεῖ ἀναγνωρῆσαι τὰ ἴδια δικαιώματα στοὺς τρίτους, στοὺς ὁποίους τρίτους, διότι αὐτομάτως γκρεμίζει τὰ θεμέλια τῆς ὑπαρξιακῆς του ὑποστάσεως· παύει νὰ εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποιοῦ θεοῦ ἡ ἰδεολογίας καὶ γίνεται ἴδιος μὲ τοὺς ἄλλους. Ποιοὺς ἄλλους; Τοὺς ἰθαγενεῖς τῶν ἀποικιῶν, τοὺς μαύρους τῶν φυτειῶν καὶ τοὺς ἀγρίους Ἐρυθροδέρμους· ἀλλὰ αὐτοὺς τοὺς ἔχει μεταχειρισθεῖ ὡς ἀνδράποδα καὶ ἔχει καταβασανίσει καὶ καταληστέψει, ὅσο οὐδεὶς ἄλλος κατακτητῆς, μὲ τὴν ἐξαιρέση ἴσως τῶν Σταυροφόρων.

Σήμερα μάλιστα ἐμφανίζεται σὲ κατάσταση πλήρους ἀδυναμίας ἀπέναντί τους, οἰκονομικῆς, διότι τὸ παγκόσμιον οἰκονομικὸ κέντρο μετεφέρθη στὴν Ἀνατολικὴ Ἀσία, δημοσιονομικῆς, διότι ἡ Ἀμερικὴ ἐξαρτᾶ τὴν διάθεση τῶν κρατικῶν της ὁμολόγων ἀπ' τὴν ἀνοχὴ τῶν Ἀναδυομένων, πολιτικῆς, διότι ἔχει ἀλλάξει ἡ ἰσορροπία δυνάμεων καὶ οἱ Ἀναδυόμενοι ἔχουν πλέον τὸν βαρύνοντα λόγον. Ἡ Εὐρωζώνη παρουσιάζει ἀπέναντι στοὺς Ἀναδυομένους ἀνεκτικότητα καὶ διαλλακτικότητα, ἴσως λόγῳ τῆς κατωτέρας θέσεώς της μεταπολεμικὰ ἀπέναντι στὴν Ἀμερικὴ, ἀλλὰ καὶ τοὺς δύο προηγούμενους αἰῶνες ἀπέναντι στὴν Βρεταννίαν, μετὰ τοὺς ναπολεοντεῖους πολέμους, ἴσως ἐπειδὴ οἱ ἀρχαιοελληνικὲς της ρίζες, παρὰ τὴν κοιτίδα τοῦ προτεσταντισμοῦ στὸ ἔδαφός της, εἶναι πιὸ ἰσχυρὲς στὴ Γερμανία, ἀπὸ ὅ,τι οἱ λατινικὲς, ἴσως ὅλα μαζί ἢ καὶ ἄλλα πολλά· δὲν εἶναι ἐξαντλητικὴ ἢ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου. Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι γίνεται ἀποδεκτὸς ἀπ' τοὺς Εὐρωπαίους ὁ ἑτερογενὴς κόσμος, ἀλλὰ ἀπορριπτέος διαρρήδην ἀπ' τοὺς Ἀμερικανούς.

⁴⁰ Λιβανίου, «Ἀντιοχικός», παρ. 184.

Ἡ ἀποδοχή τοῦ ἑτερογενοῦς κόσμου, ὡς διεθνοῦς πραγματικότητος, συνοδεύεται κι ἀπ' τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἀνθρώπου στὶς ἀνάγκες τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, δηλαδή, στὴν μετεξέλιξή του ἀπὸ παραγωγὸ σὲ πολίτη· οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίαι εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένες καὶ ὁ ἀποκλεισμός τῆς μίας ἐπιφέρει ἀμέσως τὴν ἄρση καὶ τῆς ἄλλης, μὲ τρίτη, πάλι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μαζί τους, τὴν εὐαισθησία ἀπέναντι στὴν ἐπιδείνωση τοῦ κλίματος. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι, τὴν ἐλαχίστη εὐαισθησία γιὰ τὴν προστασία τοῦ κλίματος ἐπιδεικνύουν οἱ Ἀμερικανοί, ὡς κυβέρνηση, μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀρνητικὴ στάση τῆς στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ Κυότο καὶ στὴν ἐπίτευξη νέας συμφωνίας στὰ πλαίσια τοῦ ΟΗΕ, παρ' ὅτι εἶναι πρῶτες, μὲ τὸ ἓνα τρίτο περίπου, στὴν ἐκπομπὴ ρύπων παγκοσμίως. Ἀντιδρᾷ μὲ τρόπο ἀνταρχικὸ καὶ προκλητικὸ, ἐνῶ οἱ Εὐρωπαῖοι παρουσιάζουν καλύτερες προτάσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀναδυόμενοι εἶναι συζητήσιμοι, ἂν ὄχι καὶ ἐποικοδομητικοὶ στὶς θέσεις τους.

Ἡ ἄρση αὐτῶν τῶν ἐγγενῶν δυσχερειῶν ἐπιφέρει τὴν ἀποδοχὴ τῆς διασταλτικῆς ἠθικῆς, τοῦ πραγματικοῦ πολιτικοῦ διαλόγου μεταξὺ ὄλων τῶν παραγόντων τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας· δηλαδή, τὴν ἀναγνώριση τῆς ἰσοτιμίας μετὰ τῶν ἄλλων, τῶν ὁποίων ἄλλων. Ἡ διασταλτικὴ ἠθικὴ ὅμως προϋποθέτει τὸν ἐνεργὸ πολίτη, ὡς δυναμικὴ παρουσία εἰς τὴν Ἄγορά καὶ εἰς τὴν πολιτεία· προϋποθέτει τὴν κατάκτηση τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, τὴν χειραφέτηση τῶν ἀτόμων ἀπ' τὴν κατάστασι τῆς ἀπραγμοσύνης ἢ τῆς δουλείας, ὅπως κι ἀπ' τὴν πρακτικὴ τοῦ ἀχρείου καὶ τοῦ κυνικοῦ· προϋποθέτει τὴν κατάκτηση, τὴν προσωπικὴ, ἀτομικὴ κατάκτηση, ἀπὸ ἓνα ἕκαστον τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἡ ἐλευθερία εἶναι προσωπικὴ κατάκτησις, «τὸ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», κι ἐκφράζεται ἀτομικῶς ἀπὸ ἓναν ἕκαστον εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων, δὲν κληρονομεῖται· εἶναι πολιτικὸ δικαίωμα, ἀλλὰ κρίνεται εἰς τὴν ἄσκησίν του κι ὄχι εἰς τὰς συνταγματικὰς διατυπώσεις. Ἡ δουλεία εἶναι κατάστασις, νομικὴ καὶ προσωπικὴ, κληρονομεῖται ὡς νόμῳ κατάστασις· εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἔθιμοῦ τῶν ἀνθρώπων, ὡς ἀποδοχὴ τῆς μοίρας τους, ὡς ἀπράγμονες, ἢ καὶ ἀχρεῖοι καὶ κυνικοὶ ἀκόμη χειρότερα. «Ἐξίς δευτέρα φύσις», κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους.

Τὰ κριτήρια τῶν ἐξελίξεων στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν τελευταίων δύο τριῶν αἰώνων, μὲ τὴν γραμμικὴ πορεία τῆς ἱστορίας· ἦταν σχεδὸν προκαθορισμένο, μετὰ τὴν μεταρρύθμιση καὶ τοὺς θρησκευτικὸς πολέμους, τὴν ἐπικράτηση τῆς καλβινιστικῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ πνεύματος, ὅτι ἀκολουθοῦσε ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, μὲ ὅλες τὶς προεκτάσεις της καὶ ἡ ἀπόλυτη καὶ ὀλοκληρωτικὴ κυριαρχία τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον· εἶχαν φυσικὰ προηγηθεῖ οἱ Σταυροφορίες καὶ οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις, ἀλλὰ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐπιβολὴ τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου συμπληρώθηκε τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, μὲ τὴν θεωρητικὴ ἐπικάλυψη τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως καὶ ἰδεολογικὴ τῆς ἔκφραση τὴν ἀντίθεση καπιταλισμοῦ καὶ κομμουνισμοῦ. Γνωστὰ αὐτά, ὁ μονοσήμαντος ἄνθρωπος στὸ ἀπόγειό του...

Ἡ ἀνάγκη ἐκφράσεως τῆς διασταλτικῆς ἠθικῆς φέρει τὸν δυτικὸ ἄνθρωπο ἐνώπιον τῆς καταστάσεως τῆς παρακμῆς του ἢ μᾶλλον τὸν ἔχει ὀδηγήσει ἤδη ἐκεῖ, διότι βρίσκεται ἐνώπιον τοῦ τρομεροῦ διλήμματος. Ἐκφράζει τὴν διασταλτικὴ ἠθικὴ καὶ ἀσκει τὴν δημιουργικότητά του εἰς ὅλας τὰς πτυχὰς τῆς ζωῆς του, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ καὶ τὸ προϋποθέτει ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἑτερογενοῦς καὶ πολυπολικοῦ κόσμου, ἢ παραμένει στὴν κατάσταση τῆς ἀποπνικτικῆς πλέον δουλείας του; Ἐὰν συμβεῖ τὸ πρῶτο, τότε γεννιέται ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος, ἐντελῶς διαφορετικὸς ἀπ' τὸν γνωστὸ μας βιομηχανικὸ, χειραφετημένος ἀπ' τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη καὶ τὴν μονοσήμαντη λογικὴ του. Ἐὰν ἀποτύχει στὴν διαδικασία τῆς ἀπελευθερώσεώς του ἀπ' τὶς ἰδεολογικὲς του ἐξαρτήσεις, δηλαδὴ συμβεῖ τὸ δεύτερο, τότε παραμένει δέσμιος τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεώς του καὶ ἀδύναμος γιὰ τὴν προσαρμογὴ του στὴν νέα ἐποχὴ. Εἶναι σαφὲς τὸ δίλημμα καὶ ὑπαρκτό· ὅσο πιὸ κυρίαρχη θέση κατέχει ἕνας λαὸς στὴν ἱεραρχικὴ διάρθρωση τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως τῆς δυτικῆς κοινωνίας καὶ στὴν ἱερατικὴ διαστρωμάτωσή της, τόσο πιὸ ἀδυσώπητο καθίσταται τὸ δίλημά του. Ἡ ἱστορία ἔχει δείξει, ὅτι κι ὅταν ἐξαφανίζονται μεγάλα κράτη, ὅπως τὸ Βυζάντιο, οἱ λαοὶ τους, ὅπως ὁ ἑλληνικὸς καὶ οἱ ἄλλοι βαλκανικοί, ἐπιβιώνουν μόνο χάρις στὶς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς τους ρίζες.

Τὸ προηγούμενο ἱστορικὸ παράδειγμα κι ἀπ' τὰ πρῶτα στὴν ἱστορία εἶναι ἡ συνάντηση τοῦ Σόλωνος μὲ τὸν Σκύθην σοφὸν Ἀνάχαρσιν, ὅταν ὁ ἐπώνυμος Ἀθηναῖος δὲν θέλησε νὰ τὸν δεχθεῖ στὸ σπίτι του -τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας ἔγραφε τοὺς γνωστοὺς νόμους του κι ἐτοιμαζόταν νὰ τοὺς παρουσιάσει εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου-, ἐνῶ αὐτός, ἀφοῦ κτύπησε τὴν εἴσοδο, εἶπε εἰς τὸν ὑπηρέτη του ὅτι, «ὡς ξένος ὦν ἀφίκται φιλίαν ποιησάμενος καὶ ξενίαν πρὸς αὐτόν»· ὅτι εἶναι ξένος κι ὅτι ἔρχεται νὰ

συνδεθεῖ μὲ δεσμοὺς φιλίας καὶ φιλοξενίας μαζί του. Ὁ Σόλων ἀπάντησε ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ πάει στὴ χώρα του καὶ ἐκεῖ νὰ συνάψει φιλίας, «ἀποκριναμένου δὲ τοῦ Σόλωνος ὡς οἴκοι βέλτιόν ἐστι ποιῆσθαι φιλίας». «Οὐκοῦν, φάναι τὸν Ἀνάχαρσιν, αὐτὸς ὢν οἴκοι σὺ ποιήσαι φιλίαν καὶ ξενίαν πρὸς ἡμᾶς»⁴¹. Ἦταν ὑπεροπτικὸς ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς κι ἀπάντησε, στὴν παράκληση τοῦ βαρβάρου, ὅτι εἶναι ξένος κι ἔρχεται νὰ συνάψει σχέσεις φιλίας καὶ φιλοξενίας μαζί του, νὰ πάει στὴ χώρα του κι ἐκεῖ νὰ συνάψει σχέσεις φιλίας καὶ φιλοξενίας· ὁπότε ὁ πανέξυπνος Ἀνάχαρσις τοῦ ἀνταπάντησε, λοιπόν, ἐγὼ εἶμαι στὸ σπίτι σου καὶ ἐσὺ νὰ συνάψεις φιλία καὶ φιλοξενία μαζί μου. Τὸν κάλεσε μέσα ὁ Σόλων κι ἔγιναν οἱ δύο σοφοὶ στενοὶ φίλοι...

Ὅταν ὁ Σόλων, ὁ πρῶτος μεγάλος δημοκρατικὸς ἡγέτης τῶν Ἀθηνῶν, δυσκολευόταν, ἴσως καὶ λόγῳ τῆς προσωπικῆς ιδιοτροπίας του ἢ καὶ τῆς ιδιαιτερότητος τῆς στιγμῆς, τόσο στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ξένους, εἶναι κατανοητὸ τὸ πόσο πιὸ δύσκολη εἶναι ἡ ἀνεκτικὴ συμπεριφορὰ σὲ ἄλλους λαοὺς καὶ πολιτισμοὺς ἀπὸ ὅσους ἔχουν φύσει τὴν μονοσήμαντη πρακτικὴ μέσα τους· ἦταν δεδομένη ἡ ἀνοχή καὶ ἡ φιλία τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς βαρβάρους, ἂν καὶ ἡ μητέρα τοῦ Ἀναχάρσεως ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ἢ ἰσότιμη συμμετοχὴ τους στὶς φιλοσοφικὲς σχολές καὶ ἢ ἀνάδειξη πολλῶν ἐξ αὐτῶν ὡς διευθυντῶν τους, ὅπως τοῦ *Καρχηδονίου Ἀσδρούβα* ἢ *Κλειτομάχου* στὴν *Ἀκαδημία* μετὰ τὸν *Καρνεάδη*. Τὰ ὅρια τῆς δυσκολίας στὴ χειραφέτηση ἀπ' τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας θέτει τὸ ἱστορικὸ προηγούμενο. Ρητορικὴ σημασία ἔχει ἡ ἀναφορὰ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ διδακτικὴ μαζί.

---

⁴¹ Πλουτάρχου, Σόλων, κεφ. Ε', μετὰφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ῥῥῶδᾶς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 3, κ. ε'.

Ἐπιμύθιον

Ἡ παντελής σχεδὸν ἀπουσία τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ἔχει τὶς ρίζες τῆς εἰς τὸν Ὅμηρο, τὸν γενάρχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ μάλιστα εἰς τὴν «Ὀδύσειαν»· ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὸν Ἄδη συναντᾷ τὸν Ἀχιλλεῖα καὶ ἀφοῦ τὸν ἀποκαλεῖ, «μέγα φέρτατ' Ἀχαιῶν», προσθέτει,

*πρὶν μὲν γάρ σε ζῶν ἐτίομεν ἴσα θεοῖσιν
Ἀργεῖοι, νῦν αὖτε μέγα κρατέεις νεκύεσσιν
ἐνθάδε ἑών· τῷ μὴ τι θανάων ἀκαχίζεν', Ἀχιλλεῦ.*

Ἀλλὰ τοῦ ἀπαντάει ὁ μεγαλύτερος ἥρωας τοῦ Τρωικοῦ πολέμου:

*μὴ δὴ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.
βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἑών θητευέμεν ἄλλω,
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἴη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν⁴².*

ἔχει τιμηθεῖ ὁ Ἀχιλλεὺς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἥρωα καὶ ὅσο ζοῦσε καὶ μετὰ θάνατον· τοῦ τὸ ὑπενθυμίζει ὁ Ὀδυσσεὺς λοιπὸν μόλις τὸν ἀντικρῦζει, ὅταν τὸν ἀποκαλεῖ, «μέγα φέρτατ' Ἀχαιῶν», περισσότερο τιμημένο ἀπ' ὅλους τοὺς Ἀχαιοὺς,

*καὶ πρὶν ζωνανὸ σέ τιμούσαμε ὅπως τοὺς θεοὺς
οἱ Ἀργεῖοι, τῶρα δὲ πάλι εἶσαι βασιλεὺς στοὺς νεκροὺς
ἐδῶ κάτω· μὴν παραπονεῖσαι γιὰ τὸν θάνατο Ἀχιλλεῖα.*

ἄλλὰ ὁ τιμημένος ἥρωας ἀπαντάει,

*μὴν εἰρωνεύεσαι τὸν θάνατό μου, ἀγαπητὲ Ὀδυσσεῖα,
θὰ ἴθελα καὶ παραγιὸς μικρὸς νὰ ἦμουνα σέ ἄλλον,
ἄνδρα χωρὶς περιουσία, πὺν δὲν ἔχει πολλὰ ζωντανά,
παρὰ σέ ὅλους τοὺς τελειωμένους νεκροὺς νὰ βασιλεύω.*

Τὴν ὅποια ἀντίληψη κάποιων Ἑλλήνων γιὰ καλύτερη ζωὴ στὴν Ἄδη, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀποψή τους ὅτι, οἱ μεγάλοι ἥρωες εἶχαν ἐξαίρετη τύχη στὸν κάτω κόσμος, εἰρωνεύεται ὁ Ὀδυσσεὺς, δηλαδὴ ὁ Ὅμηρος μέσω τοῦ πολυμηχάνου βασιλέως· ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ παραπονεῖται ὁ Ἀχιλλεὺς. Ἀλλὰ ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀποστομωτική, «μὴ δὴ μοι θάνατόν

⁴² Ὅμηρου, «Ὀδύσεια», ῥαψωδία λ, στ. 484-486, 488-491, «Ἀλκίνου ἀπόλογοι νέκυια», μετάφραση δική μου.

γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ» θεωρεῖ ὡς εἰρωνεία εἰς βάρος του, ὡς σαρκασμὸ καλύτερα, τὸ ἐγκώμιο τοῦ φίλου του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποψη τῶν ὀποίων Ἑλλήνων, ἐνῶ προτιμοῦσε νὰ ζεῖ στὸν πᾶνω κόσμῳ καὶ ὡς ἀπλὸς παραγιὸς σὲ φτωχὸ βοσκό. Τὴν ἑλληνικὴ αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν Ἄδη θέλησε ἀντιγράψαι ὁ Τιμαρίων καὶ τὴν ἀπέδωσε κατὰ τὴν ἐποχὴ του, ὀλίγον ἢ ἀρκετὰ πιὸ πεζά, πιὸ ἰσοπεδωτικά, ὅπως ἦταν ἡ κοινωμία του σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἡρωικὴ καὶ τὴν κλασικὴ· ὁ καθηγητὴς του στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ ζήτησε κοψίδια ἀπ' τὸν πᾶνω κόσμῳ, διότι δὲν εὔρισκε ἀρκετὰ στὸν κάτω.

Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη τῆς «Θείας κωμωδίας» εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ χρειάζεται τὴν ἐπισήμανση, διότι θέτει τὰ ὄρια τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς ἀπ' τὴν μονοσήμαντη· οἱ νεκροὶ εἶναι καταφθιμένοι, τελειωμένοι, στατικοί, ἀκίνητοι, εἶναι αὐτοὶ ποὺ εἶναι, δὲν ἀλλάζουν. Αὐτὸ διδάσκει ὁ Ὅμηρος, διὰ τοῦ στόματος τοῦ Ἀχιλλέως, αὐτὸ ἀντιγράφει καὶ ἡ βυζαντινὴ παράδοση, ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Τιμαρίων, καὶ ἀναζητοῦν διέξοδο στὸν πᾶνω κόσμῳ· γιὰ τὸν Δάντη, ὅμως, γιὰ τὴν Καθολικὴ ἐκκλησία, καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τὸν προτεσταντισμὸ, τὸ τέλος, ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ κάθαρσις, ἡ τελείωσις γιὰ τὸν Παράδεισο, γιὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν, ἢ τὴν ζωὴν στὰ γεράματα, γιὰ τὸν καπιταλισμὸ, ἢ τὴν ζωὴ τῶν ἐπομένων γεννεῶν, γιὰ τὸν κομμουνισμὸ· οἱ ζωντανοί, ἀκόμη καὶ οἱ παραγιοί, οἱ ἐπάροχοι, ἔχουν τὶς δυνατότητες ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητός τους καὶ ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τους, ἀνεξαρτήτως τοῦ πόσοι τὸ ἐπιτυγχάνουν. Ἡ διασύνδεση τῆς νοοτροπίας αὐτῆς μὲ τὴν ἐποχὴ μας καὶ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση συμπληρῶνει τὴν ἀνάλυση· ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη ἔχει ὡς κύριον ἄξονα τῆς μυθολογίας τῆς τὸ παρὸν, τὴν ἐπίγεια ζωὴ μὲ τὶς ἀλλαγές της, τὴν μουσικὴ ἀρμονία, τὴν ἐμμέλεια τοῦ λόγου τους, ἀναλόγως πρὸς τὴν διαμόρφωσίν της, τὶς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας ἀπέναντι στοὺς θεοὺς των, ὡς κοιτίδα τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν τους ριζῶν, ὡς παρελθόν της, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς τους ὑποστάσεως, ἀνεξαρτήτως τῶν διακυμάνσεών της στὴν μακροαἰώση πορεία της⁴³. ἡ ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη ἀναφέρεται στὸ μέλλον, μὲ ἀναφορὰ στὸ τυποποιημένο καὶ ἀπολιθωμένο παρελθόν τῆς παπικῆς ἐξουσίας ἢ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐνῶ ἀγνοεῖ ἢ καὶ περιφρονεῖ πλήρως τὸ παρὸν· ἐπιβάλλει τὴν ἀπόλυτη καὶ ἀσφυκτικὴ ὑπακοὴ στὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τῆς ἰδεολογίας ἢ τῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποία ὑπακοὴ ἐκφράζει καὶ μὲ τὸν δύσκαμπτο καὶ στερεότυπο λόγο της.

⁴³ Εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 3, 7, κ. ἐ., «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 1, κ. ἐ.

Ἡ ἀναγωγή στήν πολιτική οἰκονομία τῆς νεωτέρας ἐποχῆς μᾶς διαφωτίζει σέ πολλά, διότι ἔχει ἀποβεῖ ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς βιομηχανικῆς λογικῆς, ἀμφοτέρων τῶν ἰδεολογιῶν· οἱ ὀπαδοὶ τῆς συγχρόνου θεωρίας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας διέπονται καθ' ὀλοκληρίαν ἀπ' τὴν προτεσταντικὴ λογικὴ, ἀπ' τὰ πρῶτα βήματά της, μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἐμπορεύματος ὡς πολίτου τοῦ κόσμου⁴⁴ καὶ τοῦ νομίματος τῆς κυριάρχου οἰκονομίας της ὡς μέσο γιὰ τὴν διευκόλυνση τοῦ ἐμπορίου, δηλαδὴ τῶν ἀνταλλαγῶν, στὸ ἐσωτερικὸ της καὶ διεθνῶς. Γνωστὰ αὐτά. Δὲν ἔχουν καταγράψει τὴν πολιτικὴ προβληματικὴ τοῦ Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαίτε, τοῦ Φρειδερίκου Σίλλερ, τοῦ λόρδου Βύρωνος, τῶν ἄλλων τῆς κλασικῆς παραδόσεως καὶ φυσικὰ οὔτε τῶν ῥομαντικῶν καὶ τοῦ Φρειδερίκου Νίτσε, τῶν ἄλλων φιλοσόφων, οὔτε ἀναζήτησαν ποτὲ τίς διερευνήσεις τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων στὰ θέματα πολιτικῆς οἰκονομίας, παρ' ὅλο ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ὁ Κάρολος Μάρξ, ὁ Τζαίημς Στιοαρτ Μίλλ, γνῶριζαν ἄριστα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κι ἔκαναν συχνὲς ἀναφορὲς στὰ ἔργα τους· ἐπιδόθηκαν εὐκόλα στὸν χαρακτηρισμὸ ὅλων αὐτῶν ὡς ἰδεαλιστῶν ἢ ἀναχρονιστικῶν καὶ ἀντιδραστικῶν στήν συνέχεια.

Ἡ μονοσήμαντη λογικὴ δὲν εἶναι μόνο κυρίαρχη, ἀλλὰ καὶ ἰσοπεδωτικὴ, καθὼς κινεῖται στήν γραμμικὴ πορεία ἀπ' τὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο ἕως τίς φιλελεύθερες ἢ κομμουνιστικὲς θεωρίες τῆς ἐποχῆς μας, μὲ τίς ἐλαφρὲς κοινωνικὲς διαφορὲς τους· οἱ ἀπαρχὲς της ὅμως βρίσκονται τέσσερες αἰῶνες πρὶν, ὅταν ὁ Αὐγουστος καθιέρωνε τὴν στρατευμένη κουλτούρα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας, ὡς ἀντιπερισπασμὸ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ· ἡ παραγωγή ἐξαίρετη, ἔστω καὶ κατόπιν ἐντολῆς καὶ μὲ πλουσιοπάροχο διατριβὴ καὶ τρυφηλὴ ζωὴ τῶν ποιητῶν καὶ φιλοσόφων εἰς βάρους τοῦ δημοσίου ταμείου, ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες δὲν τοὺς ἀναγνώρισαν ὡς ἀξιοπρόσεκτη δημιουργία⁴⁵· τοὺς ἀγνόησαν κανονικά, καὶ μόνο μετὰ τὴν ἐξουθενωτικὴ ἐμπειρία τῶν Σταυροφοριῶν καὶ τῆς Φραγκοκρατίας, μερικοί, κυρίως ἀπὸ ὅσους ἔστρεφαν στὴ Δύση τὸ βλέμμα τους γιὰ τὴν σωτηρία τους, τοὺς θυμήθηκαν καὶ τοὺς μετέφρασαν... Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Ἔρνστ Κασσίρερ τοῦ Μισέλ Φουκῶ, τοῦ Μιγκουέλ Ντὲ Ντεγκουνέζ καὶ ἄλλων, ὅπως καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ τὴν μετάπλαση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τοῦ Μάξ Βέμπερ καὶ τῆς σχολῆς του, ὅτι αὐτὴ ἡ θεώρηση τῆς ἱστορίας ἐπιβάλλει τὰς παρωπίδας τῆς δογματικῆς ὀπτικῆς τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τίς χειρότερες ἀκόμη τῆς προτεσταντικῆς λογικῆς, ἐξωστρακίσθησαν ὡς ἀπαράδεκτες· εἶχαν δίκαιο σὲ κάποιον βαθμὸ, διότι ἐξέφραζαν τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον, μετὰ τίς ἀνακαλύψεις καὶ τοὺς κονκισταδόρες, τὸν μερκαντιλισμὸ, τὴν ἀποικιοκρατία, τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὸν κομμουνισμὸ, μὲ κατάληξη τὴν παγκοσμιοποίηση καὶ τίς προεκτάσεις της στίς μέρες

⁴⁴ Ὁ. ἀ., σελ. 18, κ. ἐ.

⁴⁵ Ὁ. ἀ., σελ. 10, κ. ἐ.

μας. Απλή υπενθύμιση για τους αναγνώστες «Του Ἐμμελοῦς» εἶναι αὐτά, διότι... κομίζομεν γλαῦκας εἰς Ἀθήνας.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ ἔχει γίνει ἐνδελεχῆς ἀναφορὰ στὸν ρόλο τοῦ νομίσματος στὶς πολιτικὲς σχέσεις, μεταξύ τῶν ἄλλων, ὄχι καὶ πολλῶν, ἀπ’ τὸν Ζὰκ Ντελπλά, τὸν γνωστὸ Γάλλο οἰκονομολόγο καὶ πολιτικὸ σχολιαστή, μὲ πολλὲς μελέτες, ἀλλὰ μένουμε στὸ ἄρθρο του στὴν οἰκονομικὴ ἐφημερίδα, *Les Echoes* τῶν *Παρισίων*, γιὰ τὴν κυρίαρχη θέση τῆς Γερμανίας στὴν *Εὐρωζώνη*⁴⁶. Ὁφείλουμε εὐχαριστίες κι ἀπ’ τὴν θέση αὐτὴ στὸν τολμηρὸ Γάλλο οἰκονομολόγο, διότι μᾶς προσέφερε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν σύγκριση τῶν ἐποχῶν καὶ τὴν ἀξιολόγηση τῶν *ἱστορικῶν ἐπιπτώσεων*· στὴν πραγματικότητα ὁ διάλογος, γιὰ τὸν ρόλο τοῦ νομίσματος πέραν τῶν στενῶν πλαισίων τῆς νεώτερης πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀπουσιάζει στοὺς οἰκονομολόγους τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ ἡ τόλμη τους γιὰ ἀναζητήσεις τῶν *ιδεολογικῶν* καὶ *λογικῶν δεσμεύσεων* τῆς *δυτικῆς παραδόσεως*. Ὁ Ζὰκ Ντελπλά τολμάει καὶ ἀνοίγει δρόμο, ὅταν ὑπογραμμίζει στὸ ἄρθρο του, μὲ τὴν χαρακτηριστικὸ τίτλο, *Canossa inversé*, *Ἀντίστροφὴ Κανόσσα*, ὅτι καθιερώθηκε τὸ 1077 ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ πάπα στὴν *Δυτικὴ Εὐρώπη*· ἡ ἀντιστροφή της γίνεται στὶς μέρες μας, μὲ τὴν κυριαρχία τοῦ *Βερολίνου* στὴν οἰκονομία τῆς *Εὐρωζώνης* καὶ τῆς *Εὐρώπης* κατὰ προέκταση. «*Ἡ Ρώμη εἶχε ταπεινώσει τότε τὸν γερμανικὸ κόσμο. Σήμερα γίνεται τὸ ἀντίστροφο: οἱ χῶρες τοῦ Νότου ὀφείλουν νὰ πᾶνε στὴν Κανόσσα (χρεωκοπημένες) γιὰ νὰ μείνουν στὸ εὐρώ*»⁴⁷. οἱ ἱστορικὲς προεκτάσεις ἔρχονται μόνες τους. Οἱ ἀναφορὲς στὸ *Βυζάντιο* καὶ στὰ ἄλλα γεγονότα τῆς ἴδια ἐποχῆς εἶναι περισσότερο *συνεπακόλουθα* τῆς ἱστορικῆς μας *παραδόσεως*, ὅπως καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ *αὐτονόμου πολιτικοῦ ρόλου* τοῦ νομίσματος. Ἀλλὰ αὐτὰ ἀρκετά...

---

⁴⁶ Ὁ. ἀ., σελ. 4, κ. ἐ.

⁴⁷ *Les Echoes*, 14 Σεπτεμβρίου 2011.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κόσμου, ἡ Κίνα καθιερώνει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ χαρτονόμισμα, ἐνῶ ἐφευρίσκει καὶ τὸ χαρτί, μαζί μὲ τὴν πυρίτιδα καὶ τὴν μαγνητικὴ πυξίδα· τὸ ἐμπόριό της μὲ τὶς Ἰνδίες ἦταν ἀρκετὰ ἀναπτυγμένο, ἐνῶ εἶχε δεχθεῖ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ της τὸν Βουδισμό, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν οὐσιαστικὴ ἀνάμιξη τῶν πολιτισμῶν τους. Οἱ ἐπαφές τῶν δύο πολιτισμῶν ἦταν σημαντικές, κυρίως οἱ ἐμπορικές, ἀν καὶ οἱ κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ βασίλεια τῶν ἐπιγόνων εἶχαν ἀφήσει ἀνεξίτηλα ἴχνη, ὅχι μόνο στὶς Ἰνδίες καὶ στὴν Κεντρικὴ Ἀσία, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς Κίνας· εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πρώτη ἐπίσημη ἐπικοινωνία τῆς κινεζικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὸ βασίλειο τῶν Σελευκιδῶν μνημονεύεται ἀπὸ τὰ κινεζικὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τὸ 105 π.Χ., στὴ δύση τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου κι ὅταν ἦταν θέμα χρόνου ἡ ὑποταγὴ στοὺς Ρωμαίους τῶν τελευταίων βασιλείων του⁴⁸. σὲ αὐτὰ προστίθενται οἱ πολιτιστικὲς καὶ οικονομικὲς ἀνταλλαγές τῶν Κινέζων μὲ τοὺς πληθυσμοὺς τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ὑπὸ ἄμεση ἑλληνικὴ ἐπιρροή, ὅπως διατηρήθηκε ἀκόμη ὡς τὶς μέρες μας στοὺς Καλάς, ἀλλὰ καὶ στὸ Ἀφγανιστάν, ὅπου θεωροῦν ὡς κλασικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τους τὸ ἑλληνιστικὸ βασίλειο τῶν Εὐκρατιδῶν, μὲ τὸν βασιλέα τους ἀποτυπωμένο στὰ ἑλληνικὰ στὰ χαρτονομίσματά τους, «ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΕΥΚΡΑΤΙΔΟΥ»· ἀκολούθησαν, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ σολίδου ὡς τοῦ διεθνοῦς νομίσματος, ὅπως τὸ διαπίστωσε ὁ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ ἔφθασε ἡ καλλιέργεια τῆς μετάξης καὶ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ οἱ Μανιχαῖστες εἶχαν ἰδρῦσει στὴν Κεντρικὴ Ἀσία μεγάλο βασίλειο, τοῦ ὁποῖου τὰ ερείπια, μὲ σαφέστατα τὰ ἴχνη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, σώζονται.

Τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μὲ τὶς εἰσβολές τῶν Σελτζούκων Τούρκων στὴν Ἀνατολὴ καὶ τῶν Νορμανδῶν καὶ Σταυροφόρων στὴν Δύση, ἄρχισαν καὶ πάλι οἱ εἰσβολές τῶν Μογγόλων στὴν Κίνα, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν φορὰ ἀρχηγός τους ἦταν ὁ Τζέγκις Χάν, ὁ ἐγγονός τοῦ ὁποῖου Κουμπλάι Χάν, θὰ καταλύσει τὴν κινεζικὴ αὐτοκρατορία καὶ θὰ γίνεῖ ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ, μεταφέρον τὴν πρωτεύουσά του στὸ Πεκίνο, ἐνῶ ἄλλη στρατιὰ καταλαμβάνει καὶ τὶς Ἰνδίες, μὲ τὴν ἀνάδειξη κι ἐκεῖ λαμπροῦ πολιτισμοῦ. Σὲ ὀλιγώτερο ἀπὸ μία γενιὰ οἱ Μογγόλοι ἀφομοιώνονται στὴν ἀχανῆ αὐτοκρατορία καὶ γίνονται μία ἀπ' τὶς πολλὲς δυναστείες της, ὅπως ἀφομοιώθηκαν καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες χώρες· ἦταν ἐλάχιστοι οἱ Μογγόλοι, παρὰ τὴν ἀνυπέροβλητη πολεμικὴ τους δεινότητα, γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους σὲ πολυπληθεῖς λαοὺς καὶ μὲ μακροαίωνα ἱστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση· βούλιαξαν στὸν πλοῦτο καὶ στὴν χλιδὴ, ἀνακάλυψαν τρόπους ζωῆς ἀγνώστους στὴ

⁴⁸ Εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τὰ ἀποθύμια τῆς Νυκτός», σελ. 12 κ. ἑ.

στέππα και ἀπήλαυσαν τὸν ἐφησυχασμὸ τους, ὅπως συνέβη στοὺς τελευταίους αἰῶνες μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς. Στὴ Δύση καταλύουν τὸ ρωσικὸ κράτος τοῦ Κιέβου καὶ ἰδρύουν τὴν χρυσῆ ὀρδὴ, μὲ ἔδρα τὸ Καζάν, ἐνῶ στὴ Δυτικὴ Ἀσία καταλύουν τὰ πάντα ὡς τὴν περσικὴ αὐτοκρατορία· παραμένουν ὅμως ἐπικυρίαρχοι τῶν ρωσικῶν λαῶν ἐπὶ τετρακόσια σχεδὸν χρόνια.

Στὴν ἐποχὴ μας, οἱ Ἴνδοι ἀναδύονται μετὰ ἀπὸ ἐνάμισυ αἰῶνα ἀποικιοκρατίας ὡς μεγάλη οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμις, ἀμέσως μετὰ τοὺς Κινέζους, οἱ ὁποῖοι ὑπέστησαν ἕναν αἰῶνα περιόπου παρακμῆς καὶ μερικῆς ἀποικιοκρατίας· στὸ νέο παγκόσμιον οἰκονομικὸ κέντρο οἱ δύο αὐτὲς χῶρες συμφώνησαν μὲ τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Νότιο Κορέα γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τῶν οἰκονομικῶν τους ἀνταλλαγῶν στὰ νομίσματά τους καὶ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ δολλαρίου. Μὲ τὰ συμβατικὰ νομισματικὰ κριτήρια, ἢ πρᾶξις αὐτή, ἢ ὁποῖα χαιρετίσθηκε ἀπ' τὸ Βερολῖνο καὶ τὴν Εὐρωζώνη, σημαίνει τὴν τήρηση ἀποστάσεων, ἀπ' τὸ δολλάριο ὡς ἀποθεματικὸ νόμισμα, τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἐπιχειροῦντες τὴν ἀξιολόγησίν της μὲ τὰ ἱστορικὰ κριτήρια, ὡς ἐπισημάνση πρὸς τὸ παρόν, ἢ πρᾶξις αὐτὴ καταδεικνύει τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπ' τὸ κίβδηλον νόμισμα ἢ τὸ πληθωριστικὸ χρῆμα καὶ τὰ κρατικὰ ὁμόλογα στὴν βιομηχανικὴ οἰκονομία.

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Δεκέμβριος 2011

ΥΓ. Οἱ γραμμὲς αὐτὲς γράφονται τὶς ἡμέρες ἀκριβῶς τῆς συμφωνίας τῶν τεσσάρων μεγάλων οἰκονομικῶν τῆς Ἀσίας, ὅποτε καὶ ἡ πρακτικὴ τους ἀξιολόγησις εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία...